

DE KOOPBRIEF

De Grote Leenwenserie

Willy Corsari, Die van ons
Willy Corsari, Schip zonder haven
Willy Corsari, Nummers
Willy Corsari, Alleen maar Peter
Eve Curie, Madame Curie
Willem Enzinck, De grote klim
Johan Fabricius, Charlotte's grote reis
Johan Fabricius, Kasteel in Karinthië
Johan Fabricius, Toernooi met de dood
Jolán Földes, De gouden oorringen
J. W. Hofstra, Engelen van mensen
Egon Larsen, Let op mijn woorden
Nancy Mitford, Linda, of de achtervolging der liefde
Nancy Mitford, Liefde in een koud klimaat
Marja Roc, Van 's duivels begeren
Dodie Smith, Cassandra en het kasteel
Joseph Wechsberg, De blauwe vogel
Evert Zandstra, Het klotsende meer

CLARA ASSCHER-PINKHOF

DE KOOPBRIEF

ROMAN

H. P. LEOPOLDS UITGEVERSMIJ N.V.

DEN HAAG

Copyright, 1953, 1960, by H. P. Leopolds Uitgeversmij n.v

Eerste druk 1953

Tweede druk 1960

Een Hebreeuwse vertaling, van de hand van de schrijfster,

verscheen in 1956, onder de titel 'Be'ikvoth Hatsav'

('In de sporen van het gebod').

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

*Voor mijn vader,
die in de belegerde stad
de koopbrief verzegelde*

*De handeling van dit verhaal voltrekt
zich in de periode van 1899-1929.*

1. Het woord, dat tot Jeremia van God kwam, in het tiende jaar van Zedekia, koning van Juda; dit was het achttiende jaar van Nebukadnezar.

2. En toen belegerde het leger van de koning van Babel Jeruzalem, en Jeremia de Profeet was opgesloten in de voorhof van de gevangenis, die in het huis van de koning van Juda was.

6 Jeremia zei: Gods woord kwam tot mij en zei:

7. Zie, Hanameël, de zoon van Sallum, uw oom, zal tot u komen en zeggen: „Koop u mijn veld, dat in Ananoth is, want gij hebt het lossersrecht om te kopen.”

8. En Hanameël, mijn neef, kwam tot mij, zoals God had gezegd, naar de voorhof van de gevangenis, en hij zei tot mij: „Koop toch mijn veld, dat in Ananoth is, dat in het land Benjamin ligt, want gij hebt het erfrecht en gij hebt de lossing: koop het u.” Toen wist ik, dat het Gods woord was.

9. En ik kocht het veld van Hanameël, mijn neef, dat in Ananoth was, en ik woog voor hem het geld, zeventien zilveren sikkelen.

10. En ik schreef de brief en ik ondertekende, en ik liet getuigen getuigen, en ik woog het geld op een weegschaal.

11. En ik nam de koopbrief, de verzegelde naar wet en voorschrift en de openlijke.

12. En ik gaf de koopbrief aan Baruch, de zoon van Neria, de zoon van Mahseja, voor de ogen van Hanameël, mijn bloedverwant, en voor de ogen van de getuigen, die de koopbrief hadden ondertekend, voor de ogen van al de Joden, die in de voorhof van de gevangenis zaten.

13. En ik gebod Baruch voor hun ogen en zei:

14. Zó zegt God der Legerscharen, God van Israël: deze brieven, de verzegelde koopbrief en de openlijke brief, te nemen en ze in een aarden vat te doen, opdat ze vele dagen blijven bestaan.

15. Want zó zegt God der Legerscharen, God van Israël: „Er zullen nog huizen en velden en wijngaarden in dit land worden gekocht.”

16. En ik bad tot God, nadat ik de koopbrief aan Baruch, de zoon van Neria, had gegeven, en ik zei:

17. Ach, mijn Heer, God, zie, Gij hebt de hemel en de aarde gemaakt, door Uw grote kracht en Uw uitgestrekte arm; geen ding is U te wonderlijk.

24. Zie, de belegering is tot aan de stad gekomen om ze in te nemen en de stad is in de hand van de haar bestrijdende Chaldeeën overgegeven, om het zwaard en de honger en de pest, en wat Gij hebt gezegd, is gebeurd, en Gij ziet het immers.

25. En Gij hebt mij gezegd, mijn Heer, God: „Koop u het veld voor geld en laat getuigen ge-

tuigen,” – en de stad is in de hand van de Chaldeeën overgegeven!

26. En Gods woord kwam tot Jeremia en zei:

27. Zie, ik ben God, God van alle vlees, – zou iets Mij te wonderlijk zijn?

42. Want zó zegt God: Zó als ik over het volk al dit grote kwaad heb gebracht, zó breng ik over hen al het goede, dat ik hun heb toegezegd.

43. En in dit land zal het veld gekocht worden, waarvan gij zegt: „het is woest, zonder mens of dier, – het is in de hand van de Chaldeeën overgegeven.”

44. Velden zullen voor geld worden gekocht, en brieven geschreven en verzegeld en getuigen zullen tot getuigen worden geroepen, in het land Benjamin en rondom Jeruzalem en in de steden van Juda en in de steden op de berg en in de vlakte en in de steden van het Zuiden, want ik zal hun gevangenschap keren, zegt God.

[Jeremia, 32]

HOOFDSTUK I

Hij was de eenzaamste jongen van de hele stad, – en hij wist het niet.

Hij was student en hij hoorde niet bij de studenten, omdat hij arm was en de luide vreugde van de anderen voor hem niet bereikbaar en ook niet begeerlijk was. Begeerlijk was voor hem het weten, het zoeken, het opengaan voor wat er ongedacht op hem te wachten lag, en die begeerte kon hij stillen ondanks zijn armoede.

De uiterlijke verschillen tussen hem en de anderen gingen hem voorbij: de verschillen in kleding en werelds gedrag. Dat hij arm was bezwaarde hem evenmin als het feit, dat hij Jood was temidden van niet-Joodse studenten. Zijn hart ging vriendelijk uit naar wie hem ontmoette en wie met hem samenwerkte, maar een nader kennen en een uitwisseling verlangde hij met niemand. Hij vroeg zich niet af, hoe anderen over hem dachten, noch hoe hijzelf over anderen dacht; hij was te zeer vervuld van de wijdde, die zich dagelijks voor hem opende in de uren van luisteren, van onderzoeken en van eenzame studie. Als iemand hem, met een medelijdende klank, over zijn eenzaamheid zou hebben gesproken, zou hij ver-

baasd geglimlacht hebben. Maar niemand deed dat, omdat niemand zijn eenzaamheid als een gemis beschouwde, – hijzelf het allerminst. In zijn serene, lichte eenzaamheid was hij diep verbonden met alle eenzamen in de wereld, – en hij wist het niet.

*

De ander, die ook eenzaam was en die nu, in de lichte zomermorgen, naast hem ging, was niet arm en was geen Jood. Zijn eenzaamheid sproot voort uit het niet-aflatende verlangen, verbonden te zijn met wie machtiger en invloedrijker was dan hijzelf. Daarom verbaasde zijn vaak samengaan met deze jongen zonder macht en zonder invloed ieder ander, en hemzelf misschien het meest. Er werden grappen over gemaakt, – „misschien moet Prager een goed woordje voor hem doen bij de prof,” – „och wat, Prager studeert niet eens rechten,” – „dan zul je zien, dat Keuning naar medicijnen omzwaait,” – „nee, want in de medicijnen kun je het niet zo ver schoppen als in de rechten.” Ze kenden hem en zijn doelstelling, – ze hadden hem dóór, zoals jonge mensen elkaar dóór hebben, – en alleen dat samengaan met Joseph Prager paste niet in het al te duidelijke beeld.

Het stoorde Joseph volstrekt niet, dat de ander met hem mee liep naar waar de stad ophield, – zelfs niet, dat hij af en toe een paar zinnen met hem wis-

selde. In vrije uren was hij vaak alleen naar de rand van de stad gelopen om te zien, hoe ver de lente was gevorderd, wat de zomer aan levende have bood in het waterige land, welke vogels de herfst en de winter trotseerden. De natuur was niet zijn studie-object geworden, maar zijn stille geliefde. In het provincie-stadje, waar zijn ouders nog woonden, was zijn geliefde dichterbij en makkelijker te bereiken geweest dan hier, in de grote stad; maar zijn benen waren jong en getraind en konden de grenzen van een stad, die nog bijna zonder vervoermiddelen was, gemakkelijk bereiken en overschrijden. Hij had verscheidene rijke plekjes ontdekt in de loop van de twee jaren, die hij al van zijn studie achter de rug had, en als de ander die plekjes mee wou genieten, – waarom niet? Ze waren er voor iedereen.

Zijn ogen speurden onder het gaan en daardoor waren zijn antwoorden van een onbewuste achteloosheid. Hij kon een zin middenin onderbreken met „zie je dat? nou is-ie weer weg!” en dan verder gaan alsof er niets tussen geweest was. Barend Keuning zou het van géén ander verdragen hebben, zó als bijzaak te worden beschouwd, – alleen van deze magere, lange jongen, die de planten en dieren ernstiger scheen te nemen dan de mensen waar hij mee te maken had, verdroeg hij alles.

Barend vroeg zich af, waarom hij mee liep op deze dwaze tocht; hij had al eerder zo meegelopen en had

het zich al eerder afgevraagd, maar het antwoord had hij nooit gevonden. Het was niet omdat hij naar de natuur werd getrokken, zoals die jongen getrokken werd: het was heel aardig en heel belangwekkend, wat ze allemaal zagen, – maar niet aardig en belangwekkend genoeg om er een vrije morgen voor op te offeren. De dingen, die Joseph zei, hadden zin en leidden tot iets, – maar niet genoeg zin om die vreemde verbondenheid te verklaren, waar niets tastbaars uit voort kon komen voor hem, die gewend was naar het tastbare alleen te grijpen. Was het misschien, omdat de jongen geen zorgen had, en hijzelf, altijd vervuld van mogelijkheden, kansen en toekomst-berekeningen, iets van die zorgeloosheid hoopte mee te krijgen? Maar hij kon lang wachten, eer Joseph over de bron van zijn zorgeloosheid zou spreken, – hij wist immers zelf niet, waar het vandaan kwam, evenmin als hij zich bewust was van dat ongelooflijke stel hersens, dat onder de studenten van zijn jaar – en daarbuiten – spreekwoordelijk was geworden. Hijzelf, Barend Keuning, – hij had dat stel hersens moeten hebben, – hij had er wel weg mee geweten! Maar deze jongen zou zeker de kansen, die zijn begaafdheid hem bood, ongebruikt voorbij laten gaan.

Of was het, omdat van een kameraad als deze geen mededinging te vrezen was? Dat moest het zijn. Tegenover ieder ander had hij de angst, zich te verspreken, – te veel van zijn plannen bloot te geven.

Hier kon hij over alles spreken, als hij dat wou tenminste, en hij had de rustgevende zekerheid, dat het nooit zou hinderen. De belangstelling van ieder ander kon gevaarlijk zijn; de belangstelling van Joseph kon hoogstens te onbeleefd worden afgeleid naar een onmogelijk klein torretje of een uit de grond piekend spruitje, dat nog niet eens een bloem vertoonde, – om dan weer, alsof er geen onderbreking was geweest, volkomen midden in de feiten, zich terug te wenden naar wat de tochtgenoot daarnet had gezegd. Verstrooid was hij niet eens, of afwezig; hij was zelfs meer geconcentreerd op het onderwerp van bespreking dan wie ook, – maar hij kon het op bevel van een torretje of spruitje afbreken en naar eigen believen weer aanknopen.

Barend wou wel eens weten, wat iemand tot de keus van zijn vak bracht, als hij zó weinig in eigen welslagen geïnteresseerd was als deze Joseph maar al te duidelijk moest zijn, en tegelijk de mogelijkheid in zich had om naar ieder vak te grijpen en er in uit te blinken.

„Waarom ik medicijnen gekozen heb?” Joseph lachte. „Je moet me eerst vragen, waarom ik de universiteit gekozen heb, en niet een beroep, waarin ik dadelijk kon verdienen, – arm als we thuis zijn.”

Het gemak, waarmee hij over zijn armoede sprak!

„Waarom heb je de universiteit gekozen?” vroeg Barend gedwee.

„Omdat de directeur van mijn school het wou, – dáárom. En omdat hij zorgde, dat het kon. En omdat mijn ouders meer geduld in zich hebben om te wachten op betere tijden dan welk ander ouderstel ook. Je ziet: drie mensen hebben gekozen, en ik heb alleen maar aangenomen.”

„Hebben ze ook je vak gekozen?”

Joseph keek een ogenblik stil voor zich uit. Het leek, of hij op deze vraag geen antwoord wou geven, maar toen Barend juist van plan was, tactvol naar een ander onderwerp over te gaan, kwam langzaam, zoekend, het antwoord:

„Nee, – dat is mijn eigen keus.”

„Waarom?”

„Omdat de studie me ligt, – en verder om utiliteitsredenen: omdat, van alle vakken in die studierichting, dit het enige is, waarin ik doen kan, wat ik altijd heb gewild.”

„Wat?”

„Op de één of andere manier mensen uit de beroerdigheid helpen.”

„O.” En even later, in het vage gevoel, dat hij hem op het spoor was:

„Is dat het, wat je altijd hebt gewild?”

„Ja.” Hij bleef staan, wees met zijn vinger naar een punt in de lucht:

„Nou moet je langs mijn vinger kijken, – die roofvogel...”

Barend was te veel diplomaat, – droomde ook van een loopbaan in die richting, – om te zeggen wat hij dacht: „Loop naar de bliksem met je roofvogel!” Hij kéék langs Josephs vinger en zag, mechanisch en zonder het beeld in zich op te nemen, een biddend-stilstaande grote vogel in de lucht. Joseph stond met half-dichtgeknepen ogen en een volkomen geduld te wachten, tot de vogel recht daalde en toen, zich bedenkend, met een zwaai omhoog schoot.

„Hij heeft niet gekregen wat hij wou,” stelde Joseph vast.

Barend lachte opeens.

„Zo zul jij ook wel nooit krijgen wat je wilt,” zei hij. „Omdat je eigenlijk niets met klem wilt. *Ik* krijg wat ik van plan ben.”

„Dat dacht die roofvogel ook,” zei Joseph. „Daarom stond hij zo stil in de lucht, om te krijgen wat hij van plan was. En opeens was het weggeschoten.”

„En jij? Bij jou zal alles wel wegschieten.”

Joseph schudde het hoofd, ernstig.

„Ik sta niet stil in de lucht, – niet boven één punt. Want op dat éne punt ligt mijn doel niet.”

„Een mens moet toch op een bepaald punt gericht zijn, – en hij moet toch met zijn voeten op de grond staan!”

„Niet als hij een vogel is.”

„Je bent geen vogel. Je moet toch léven!”

„O, bedoel je dàt: de broodwinning? Dat komt wel terecht. Ik leer immers een vak!”

„In een vak moet je uitblinken om iets te bereiken.”

„Uitblinken? Waarom? Je moet het alleen *goed* doen, – naar je beste weten. Dat zal ik zeker wel doen. Maar stréven, – op één punt gericht zijn. . .”

„Streef je dan nergens naar?”

Ze waren nu van de weg afgeweken, omdat op zij van de weg de moerassen begonnen, die Josephs doel vormden. Hij gaf geen antwoord, speurde alleen tussen de warrige struiken en float zacht voor zich heen. Barend zou zijn vraag moeten herhalen om een antwoord te krijgen, maar op de één of andere manier werd zijn aandacht meegetrokken naar de kruiden, de kevers en de vogels, die daar hun huis hadden, en de vraag raakte op de achtergrond. Af en toe werd het hem bewust, hoe gek het was, dat hij, Barend Keuning, in gezelschap van een arme Jodenjongen tussen de struiken van een moeras door kroop om een vogeltje van dichtbij te kunnen zien, maar dan wist hij tegelijk, dat het allergekste toch al eerder gebeurd was: toen hij Josephs gezelschap zocht en bereid was tot de enige voorwaarde, die aan dat gezelschap verbonden was: meegaan. Een onuitgesproken voorwaarde was het gweest: meegaan en zich laten leiden. Wel allemachtig, – wat had die lange slungel hem te leiden? Toch was hij meegegaan, één

keer, twee keer, – het leek wel, of hij verslaafd was aan die dwaze tochten.

Ze zaten nu elk op een boomstronk en aten de boterhammen op, die ook tot de voorwaarden behoorden. En zo lang zijn aandacht niet op zichtbare dingen gericht was, kwam de behoefte weer in Barend omhoog, meer te weten van dit volkomen vreemde wezen. Zijn laatste vraag, waar hij geen antwoord op had gehad, was vervaagd; andere vragen drongen zich op.

„Werk je wel eens? Jij met die belangstelling buiten je vak,” – zijn hoofd wees in de richting van het levende moeras, – „en met je knappe tentamens, – werk je eigenlijk wel eens?”

„O, genoeg!”

„Slaap je dan wel eens?”

„Iedere nacht, en niet kort ook.”

„Wanneer werk je dan?”

„Een dag heeft vier-en-twintig uur, – reken zestien uur, – en dat ik zo’n Zondagmorgen er uit trek is toch óók niet iedere dag, – en hoeveel college- en lab-uren hebben we helemaal? Reken maar uit: er blijven nog massa’s uren over om te werken.”

„Heb je geen meisje?”

De gedachte aan Joseph met een meisje was absurd, – maar waarom zou hij niet, als iedere student, iets met meisjes hebben uit te staan?

„Nee.”

Dat de jongen niet kwaad werd om de vele onbescheiden vragen! Maar ook dat wou Barend weten: of hij kwaad te krijgen was.

„Heb je geen meisje gehad, – nooit? Gehad, bedoel ik, – hebben.”

„O, bedoel je dat? Nee.”

„Waarom niet?”

Joseph lachte.

„Wat een achterlijke dingen vraag je! Omdat ik haar niet ontmoet heb, natuurlijk.”

„Wil je er dan geen ontmoeten?”

„Wat heeft dat met willen te maken? Je ontmoet haar, of je ontmoet haar nog niet.”

Weer datzelfde: dat niet-streven. Hij glipte je tussen de vingers door.

„Om te hebben,” zei Barend langzaam, en hij wist, dat dit de proef was, hoe ver hij kon vragen, – „te hebben, bedoel ik, – hoeft je niet te wachten tot je ‘haar’ ontmoet.”

„O, bedoel je dat? Nee, – dat wil ik niet.”

Hij was opgestaan.

„Ga je mee verder?”

Barend voelde zich gecommandeerd, – maar blijven zitten op zijn boomstronk, terwijl de ander daar vanuit de hoogte op je neerkeek, dat was nog groter vernedering. Hij stond wat lamlendig op en ging Joseph achterna.

„Ik ga nooit meer mee,” dacht hij. „Ik dank er-

voor, gedirigeerd te worden.” Toch liep hij gelaten achter hem aan en stond stil, als Joseph stilstond bij een klein wonder.

En weer, zonder dat hij het tegen kon houden, kwamen de vragen bij hem op en moest hij ze uitspreken. Hij herinnerde zich nu, welk antwoord verloren was gegaan in de wirwar van het moeras, en hardnekkig, zonder aanloop, vroeg hij het weer:

„Zeg, streef jij nergens naar?”

Joseph bleef staan. Van zijn lengte uit keek hij neer op de korte, energieke gestalte van zijn tochtgenoot, met verbaasd-opgetrokken wenkbrauwen en een glimlach om de mond.

„Waarom wil je dat toch weten? Of ik streef... ergens naar? Als je wist hoe! Misschien met meer hartstocht dan jij denkt te streven naar de punten, die je wilt bereiken.”

„Waarnaar?”

„Ik stel me niet tevreden met veel kleine punten. Er is één groot eind.”

„En geloof je, dat je het bereikt?” Hij vroeg niet wat; hij zag, dat het niet te omschrijven was, maar dat Joseph het scherp-omlijnd vóór zich had. Voor het eerst hield een schroom hem terug van de vraag „wat”.

„Ja,” zei Joseph. „Ik bereik het zeker. Misschien ben ik dood, eer ik het bereikt heb, – maar dat is niet belangrijk. Ik bereik het.”

Ineens hurkte hij neer. Aan zijn voeten reikte, steil en klein, een blanke, ranke pagode omhoog van gril-lige, witte vleugeltjes.

„Een nacht-orchis,” zei hij eerbiedig. „Ik wist wel, dat ik hem zou vinden. Goeie God, wat mooi.”

Hij keek naar Barend op, glimlachend.

„Zie je wel, dat ik vind wat ik zoek?”

De ander, verward, zweeg.

HOOFDSTUK II

De kleine, donkere lappenwinkel stond aan het marktplain van het provincie-stadje. Boven het raam, waar de rollen baai en bont katoen en ongebleekt keper achter te kijk lagen, en boven de deur met het jingelende belletje, waren nog twee vensters, die met hun kleine ruitjes knipoogden tegen de verlaten stilte of de woelige drukte van het marktplain; dan kwam nog het smalle zolderluik onder de oude geveltop, en dan was er de lucht, de grijze, druilige, of de blauwe, strakke, of de wattig-bewolkte. Ze stonden in een rij, de oude gevels, omlijstend de hobbelkeien van het plein: de lappenwinkel naast de boter- en kaaswinkel, de horlogemaker naast de bakker, en op de hoek het glanzende, schone koffiehuis, met zijn luifel en zijn krullige letters langs de rand.

Joseph duwde de winkeldeur open en bukte een beetje, in een gewoonte-gebaar, om zijn hoofd niet tegen de deurlijst te stoten. Tegelijk met het zwaaiende belletje kondigde hij zijn komst aan.

„Volk!”

Bijna dadelijk kwam zijn moeder van achter het zwart-met-gouden gordijn te voorschijn, dat de kamer van de winkel scheidde.

„Joseph! Ik wist het wel! Ik hoorde het dadelijk, dat jij het was! Is je vakantie nu al begonnen?”

Ze was ook lang en mager, maar toch niet lang genoeg om Josephs wang te kunnen zoenen, als hij zich niet bukte. Hij bukte zich, – in dit huis bukte hij zich telkens, want het was niet op hem berekend, – en ze aaide hem over zijn bruine, ruige haar, met een lach, die haar te mager gezicht jonger maakte.

„Nee, nog niet. Maar ik heb gisteren een tentamen gedaan, waar ik tegen op heb gezien, en nu het goed achter de rug is, wou ik jullie even zien.”

Ze trok hem tussen de gordijnen door, naar het donkere kamertje met de glanzende meubelen en de trijpen stoelzittingen, met de vele dingen en de weinige ruimte, met het gebloemde, donkerrode behang, de smetteloze spiegel boven de schoorsteen met de pendule en de twee altijd lege vazen, met de pluchen overgordijnen en de neteldoeken gemoesde ondergordijntjes voor de ruitjes-vensters, met de hangende petroleumlamp boven de ronde, rood-pluche bedekte tafel, – het kamertje, waar hij zijn schoolwerk onder de lamp had gemaakt, waar zijn vader, als hij de boer op was geweest, zijn berekeningen en bestellingen had opgeschreven, waar zijn moeder, zo lang dat nog met hun leeftijd overeen te brengen was, voor hem en Lina kleren had genaaid en kousen gebreid, waar Lina, ongedurige, gekheid-makende Lina, de verplichte handwerken gemaakt had zolang

het moest, en naar vriendinnen ontsnapt was zodra het kon.

„Jongen!”

Ze keek hem zó verheerlijkt aan, dat hij het er een beetje benauwd van kreeg. Nooit zou hij zó veel van zijn ouders kunnen houden als zij van hem. Nooit zou hij de dromen kunnen verwerkelijken, die ze al te duidelijk over hem droomden. Het was begonnen, toen de directeur van zijn school over hem was komen praten en gezegd had, dat hij de mogelijkheid tot studie zou scheppen, hoe dan ook. Hij had hun glimlach gezien, hun blik in elkaars ogen, hun blik ook op hem, – en toen hij gevraagd had: „Maar kunnen jullie dan zo lang wachten eer ik begin te verdienen?” had hij hun antwoord zó eenstemmig gekregen, dat hij zich nooit kon herinneren, wie van de twee het had gezegd:

„Och wat! Zijn we er tot nu toe niet gekomen? Als we zo’n knappe jongen hebben gekregen, – cadeau hebben gekregen, – moeten we toch minstens kunnen wachten!”

Het had hem benauwd, toen al. Telkens als hij thuis kwam en die liefde en die verwachting hem omgaf, benauwde het hem opnieuw. Het vage gevoel, dat hij nooit die dromen kon vervullen, bedierf ten dele het spinnende genoegen, waarmee hij zijn eigen mensen, zijn eigen marktplaats, zijn eigen huis weerzag en genoot. Ze merkten er niets van, geluk-

kig; hun vreugde om zijn bezoeken was zonder schaduw.

Het belletje ging weer over en door het gordijn zag zijn moeder, dat er een klant was. Ze zuchtte even, omdat ze op dit ogenblik liever geen klant in de winkel had gezien, – knikte toen naar Joseph en ging naar de winkel. Joseph hoorde het zachte gesprek van koop en verkoop, het doffe gebons van wentelende stof-rollen op de houten toonbank, het rammelen van geld in de la, en toen het opnieuw rinkelen van de bel. Wat vertrouwd waren hem die geluiden!

Ze kwam terug en begon dadelijk, om geen tijd te verliezen, de kleine en grote dingen van iedere dag te vertellen.

„Tussen Lina en Sander zal het er nu wel van komen,” zei ze gelaten.

Sander was de jonge, luide nieuwe zaakgenoot van de vader. De winkel was altijd het werk van de moeder geweest, en het de-boer-op-gaan het werk van de vader, behalve op marktdagen natuurlijk, als de winkel allebei opeiste. Maar de lange voettochten en het zich uitbreidend gebied werden wat te veel voor de ouder-wordende man, en hij had schoorvoetend een jonge deelgenoot aanvaard. Nu bleven alleen de dichterbij liggende hofsteden en dorpjes voor de vader, zodat hij meestal 's middags al van de reis terug kon zijn, en de jonge man trok verder weg.

„Ik koop zo'n tweewieler,” had hij bij Josephs laatste bezoek aangekondigd. „Zo iets dat je zelf voorttrapt en dat toch veel vlugger gaat dan lopen. Je zit en je trapt, en de pakken met goed kun je er ook op binden; die hoef je niet op je rug te dragen. Je zult eens wat zien!”

Lina had toen bewonderend naar hem opgekeken; haar naar beweging en avontuur verlangende wezen had de verre mogelijkheden van zo'n heel nieuw voertuig vermoed, en haar appreciatie voor een man, die zulke ongekende dingen binnen de kring van het dagelijks gebruik wou halen, had duidelijk genoeg op haar gezicht gelegen. Ze hadden het alle vier gezien: de vader en moeder, de broer en de ondernemende jongen zelf. Ze hadden alle vier geweten, waar dit heen leidde: de ouders, die uit hun jeugd een andere voorstelling van geluk hadden overgehouden dan wat hier stond te beginnen, – de broer, zelf twee jaar jonger dan de zuster en nog niet aan een duidelijke voorstelling van geluk toe, – en de ondernemende jongen zelf, geveleid door haar bewondering en gewend aan concrete plannen en de uitvoering daarvan.

Dus nu kwam het er van. Zijn moeder leek niet erg blij er mee; hijzelf kon ook geen blijdschap voelen. Nou ja, als Lina er maar blij mee was.

„De zaak gaat goed, sinds vader het niet meer alleen doet. We moeten nu voor twee verdienen, –

voor twee gezinnen binnenkort, – maar het kan best. Je hoeft je geen zorgen te maken.”

Hoe wist ze dat: zijn zorgen om een ander in de zaak, die misschien niet het geduld had van zijn ouders om te wachten tot ook hij ging verdienen?

We kunnen er allebei nu ruim mee rondkomen: Sander, ook als ze gaan trouwen, en wij. Tob er maar niet over.”

Hij lachte haar toe.

„Ik heb toch niet gezegd, dat ik tobde?”

Ze lachte terug, en op dat ogenblik leken ze veel op elkaar.

„Nee, – gezègd heb je het niet!”

Het was goed, thuis te zijn: je zei de dingen niet, en toch werden ze geweten.

Met zijn vijven zaten ze rondom de tafel. Lina had Joseph uitbundig begroet, en Sander, met de spot, die hij voor alles had wat buiten zijn terrein lag, had hem op de schouder geklopt en „mijn geleerde zwager” gezegd. Hij had het zelfs een paar maal herhaald, omdat het niet voldoende insloeg, tot Lina geraakt had gezegd: „Hij is niet eens geleerd!”

„Dan ziet het er beroerd uit: een dokter, die niet geleerd is!” had Sander gelachen. Met een knik naar Lina had Joseph gezegd: „Het *ziet* er ook beroerd uit; ’t is maar goed, dat ik nog geen dokter ben,” – en Lina had getroost gezwegen: als Joseph de mopjes over zijn geleerdheid over z’n kant liet gaan, kon zij het ook.

Zijn vader was stil-vergenoegd, zoals altijd, wanneer hij zijn jongen thuis had. Achter de brilleglazen blonken de goede, blauwe ogen, die meer dan ooit door fijne rimpeltjes omgeven waren. Met zijn grijzende baard, zijn klaar voorhoofd en zijn even-spottende mond had hij meer van een filosoof dan van een lappen-koopman. Het had hem belemmerd en beschermd tegelijk, dat hij zo weinig van een zakenman in zich had: de praktischer tegenspelers hadden altijd geweten, dat hij geen portuur was voor wie op winst gespitst was: je kon makkelijk misbruik ervan maken, maar je deed het niet.

Het was goed, thuis te zijn. En toch was het nauw in huis, en de zomervakantie zou lang vallen. Hij ging nu nog naar de stad terug, maar over een paar weken kwam hij langer hier, en de gedachte daaraan benauwde hem. Goed, dat zijn ouders het hem niet konden aanzien; het was slecht, in ruil voor zó veel overstelpende liefde alleen beklemming te voelen.

Na het eten, toen de moeder en Lina in het keukentje aan de binnenplaats rondscharrelden, en Joseph en zijn vader beiden, onuitgesproken, de aanwezigheid van een derde betreurden, ging Joseph vóór de kleine ruitjes staan om de oude, bekende dingen in zich op te nemen: de bloembak, die vuurrode geraniums voortbracht ondanks het gebrek aan zon, – de groengeverfde vuilnisbak naast de keuken-deur, – de blinde muur, met donker-glimmende

klimop begroeid, van het huis, dat bij de achterliggende straat hoorde. Af en toe ging de keuken-deur open en gooide Lina iets weg in de vuilnisbak; dan zag ze Josephs gezicht door de ruitjes en ze lachte naar hem.

Toen de winkelbel weer klingelde, ging Sander naar voren en kwam terug met Lina's vriendin Dina, begeleid, als altijd, door haar ouders. Eigenlijk herinnerde Joseph zich nauwelijks, Dina ooit alleen te hebben gezien, en aan haar ouders had hij zowat alleen de herinnering van verveling. Om de één of andere reden stelden ze er een eer in, tot de netste mensen van het stadje te behoren, of in elk geval de netste mensen van de Joodse gemeenschap in het stadje te zijn. Om nèt te zijn, mochten er veel dingen niet, en meestal de plezierige dingen; eigenlijk mochten er meer dingen niet dan wel. Omgeven door de dingen die mochten, weggehouden van de dingen die niet mochten en als een gevangene bewaakt door haar ouders, – zo was Dina opgegroeid. Met haar smal, wit gezichtje en haar grote heimwee-ogen leek ze een schaduw naast vrolijke, zorgeloze Lina, en de vriendschap tussen die twee behoorde tot de onoplosbare raadsels. Lina was zelden te bewegen geweest, Dina in haar vervelende huis op te zoeken, – en Dina zou zeker veel vaker in het huis aan de markt zijn gekomen, als ze daar vaker verlof toe had gekregen. Het waren keurige mensen, de Pragers, – daar niet

van, – maar zéker na zonsondergang stuurde je een meisje niet alleen over straat, zeker niet, als er enkele huizen van de lappenwinkel af een koffiehuis stond.

Het verkleumde gezichtje van Dina kreeg een warmer kleur, toen ze Joseph zag; ze stak een hand uit en vroeg, met haar donkere, stille stem, de vraag van iedereen: of hij al vakantie had. Haar vader informeerde naar de vorderingen van zijn studie, en Joseph antwoordde geduldig. Haar moeder, altijd onzeker wat een nette vrouw moest zeggen en wat niet, koos de veiligste weg: na de begroeting zweeg ze. En zo zou het gesprek in de kleine kamer zich voor de rest van de avond beperkt hebben tot een interview over de medische studie, als Lina en haar moeder hun werk in de keuken niet gauw beëindigd hadden en het tweegesprek naar zijpaden hadden afgeleid.

Het was nauw in de kamer. Joseph had vergeten, dat het er zó nauw kon zijn; hij had ook het bestaan van Dina en haar ouders vergeten, evenals de mate van vervelendheid der ouders. Hij keek af en toe wat onthutst naar de canapé, waar de beide vriendinnen en Dina's moeder op zaten, en naar de gezichten rondom de tafel. O, het was héél nauw.

Toen de vriendinnen naar Lina's kamertje verdwenen waren, werd het hem nòg nauwer. Hij mompelde iets van een kijkje nemen in het stadje en nam de vlucht, bijna tastbaar gevolgd door de misprijzende blik van Dina's vader.

In het maanlicht was het ruime, stille marktplein hem een verkwikking na de volle kamer. Hij strekte zijn lange benen en liep in vlug tempo langs de verdroomde grachtjes, de voetstap-weerkaatsende straatjes, die hij tot in de droom zou hebben gekend. Hij wist, dat hij van zijn korte wandeling gebruik moest maken om vernieuwd naar huis te komen, zonder de zorg, die hem drukte als hij aan de komende grote vakantie dacht. Was het de vorige vakantie ook zo beklemmend geweest? Of was hij dit alles toen nog niet ontgroeid? Natuurlijk: hij zou er veel op uit trekken, zoals hij dat als schooljongen ook had gedaan, – maar hier liep hij, nog geen dag in het ouderlijk huis terug, en nu al gevlucht voor de nauwheid van de huiskamer. Aan zijn vader en moeder lag het zeker niet; een warme verbondenheid ging door hem heen, nu hij aan ze dacht. En vervelende bezoekers, – wel, er konden iedere dag vervelende bezoekers komen, en dan zou hij iedere dag moeten vluchten.

„Maar zó vervelend niet,” troostte hij zich met een grinnik. „Zó bestaat er geen tweede paar.”

Dina niet, – die kon het niet helpen. Dina wàs er niet, – die bleef alleen maar een schimmetje, een vage schets van wat een jong meisje had moeten zijn. Zij zou de kamer niet nauw hebben gemaakt, als ze maar zonder haar ouders was gekomen. En dan was er nog Sander, die de kamer vulde. Voor Joseph zelf was er

haast geen plaats, met hoe veel vreugde zijn eigen mensen hem ook binnen haalden.

Maar het lopen en het weerzien van de vertrouwde silhouetten, de vage spiegelingen in het grachtwater, de schaduwen onder de brug-bogen, – het horen van zijn eigen voetstappen in de stilte van het stadje, – de groet, af en toe, van wie hem zag en herkende, – alles had hem tot rust gebracht, en met een lichte spot om zijn schooljongensachtige vlucht ging hij naar het marktplein terug. Het belletje rinkelde en hij kondigde aan: „goed volk!” Toen hij het gordijn opzij deed, zag hij met verrassing, dat de vriendinnen in de kamer terug waren, maar dat de ouders verdwenen waren: ze hadden Dina achtergelaten onder voorwaarde, dat Lina en Sander haar veilig naar huis zouden brengen.

„Dat valt mee,” zei hij, en iedereen in de kamer wist, dat hij het weggaan van Dina’s ouders bedoelde, – en iedereen lachte, zelfs Dina, die haast nooit lachte. Het stond haar goed.

„Jullie kunt gerust thuisblijven,” zei hij tegen Lina en Sander. „Ik kan haar best naar huis brengen, – ik heb nog lang niet alles van de stad weergezien.”

Dina bloosde zó, – en ook dat stond haar goed, – dat hij verschrikt vroeg: „Of vinden je ouders dat niet goed?”

„Och, ik denk van wel,” zei Dina haastig. „Als ik maar niet alleen ga, is het wel goed.”

„Zelfs al is het een student met verlof,” lachte hij, en toen had hij er spijt van, dat hij haar zó in verlegenheid had gebracht.

Ze gingen al gauw weg, en op het stille plein hield Joseph zijn lange passen wat in om zich te voegen naar haar tempo.

„Ik ben niet gewend aan die kleine meisjes-pasjes,” verontschuldigde hij zich. „Maar ik doe mijn best.”

„Ben je het niet gewend?” vroeg ze, en de hoopvolle klank in haar stem ontging hem.

„Nee, – Lina en ik gingen haast nooit samen.”

„Lina...” Ze lachte zacht voor zich heen. Toen: „Ben je altijd alleen in je vrije tijd?”

„Meestal.”

„Is dat niet vervelend?”

„Vervelend?” hij keek verbaasd neer op wie daar sprak van verveling, – zij, die in verveling was opgegroeid! „Nee, – het is nooit vervelend. Meestal trek ik er op uit in mijn vrije tijd, en dan heb ik niemand nodig. Eén jongen gaat af en toe met me mee, – ik weet niet waarom, want hij houdt niet ècht van de natuur, – en eigenlijk ben ik minder alleen als ik zonder hem ga.”

„Jij hebt ruimte nodig, hè?”

Hij was stil van verrassing.

„Hoe weet je dat?”

„Ik heb ook ruimte nodig, maar ik krijg het niet.”

Hij had nooit over haar gedacht als over een levend

wezen; hij had haar eigenlijk nooit gezien, anders dan als de schaduw van haar ouders en de schaduw van Lina, – de schaduw van iedereen, die in haar nabijheid was en haar overschaduwde. Hij had nooit een gedachte er aan gewijd, dat iemand, die leefde zoals zij, ruimte nodig had, – of dat iemand, die ruimte nodig had, kon leven zoals zij.

„Ik wist dat niet,” zei hij. „Wèl dat je geen ruimte kreeg, – maar niet, dat je het nodig had. Kun je niet... kun je er niet doorheen breken?”

Ze stond stil.

„Doorheen breken,” herhaalde ze. „Nee, ik geloof het niet. Als het een muur van steen was om doorheen te breken, – misschien. Maar het is een muur van... van pluche en mahoniehout.”

Hij lachte om die muur van pluche en mahoniehout, hardop en jongensachtig.

„Niet lachen,” zei ze. „Het is veel erger dan steen.”

„Ik weet het,” zei hij, nu ernstig. „Misschien kan ik je helpen, een scheur te maken in het pluche. Als ik terug kom, met vakantie, wil ik het proberen.”

„Ja?” vroeg ze. Ze wilde niet weten hoe; ze zei alleen, met een zucht:

„Het is èrg sterke pluche.”

Hij zag opeens niet meer tegen de vakantie op: omdat het èrg sterke pluche was, – en omdat hij vast van plan was, het door te scheuren.

HOOFDSTUK III

De muur van pluche en mahoniehout was kunstig gebouwd, vele geslachten geleden al, en werd als een heiligdom bewaakt door de vader, die geloofde, een paladijn der eerbaarheid te zijn. Eén studenten-vakantie was niet genoeg, om er ook maar een kleine scheur in te maken.

Misschien zou het gelukt zijn, als Joseph de maagdenrovende ridder was geweest, die te vuur en te zwaard zijn doel nastreefde. Hij was dat niet. Om te roven moest je wenssen te bezitten, – en hij was niet eens verliefd op Dina. Hij was verliefd op ruimte en vrijheid, voor zich en ieder ander, en omdat zij de ruimte en vrijheid niet op eigen kracht bereiken kon, zou hij haar helpen tot het goede eind, zoals hij ieder ander, jongen of meisje, zou hebben geholpen.

Roven, – waarheen? Wat had hij haar te geven, als hij haar uit de gevangenis weghaalde? Maar zoals een mus, die met zijn dagelijks bezoek aan de gevangenis-binnenplaats de gevangene in zijn cel voor innerlijke ondergang behoedt door hem te herinneren aan vleugels, hoge luchten en vrijheid, – zo maakte hij voor Dina de lucht zuiverder en de ruimte wijder door de pogingen, de vruchteloze pogingen

om de muur te doorbreken. En door de niet-aflatende trouw, waarmee hij zijn afspraak hield.

De mus op de binnenplaats weet niet, hoe de gevangene naar hem uitkijkt: hij komt, en komt terug, in een onpersoonlijke trouw. Zo wist Joseph niet, hoe Dina van hem droomde, dag en nacht: de dwaze, onwerkelijke dromen van een meisje, dat de natuur bijna onhoorbaar bij zich aan voelt kloppen en niet weet, wie daar klopt en waarom. Haar verbeelding riep wazige prenten op, die haar zoet en ontastbaar omgaven als ze alleen was. Soms trouwde hij met een vrouw, fors en blozend en vrolijk, altijd anders dan zij was, en ze was diep-bedroefd en wachtte. Wachtte op wat? Als een zondig geheim wist ze, dat die vrolijke vrouw moest sterven, – op de één of andere manier sterven, – ziek worden en zo bleek en mager zijn als zij dan sterven, – en dan wist hij opeens, dat Dina altijd gewacht had, en dan, – het werd onduidelijk en lieflijk beklemmend om haar heen, als het zo ver was gekomen. – Soms werd zijzelf ziek en hij vond haar en raakte haar aan, – of nee: hij was al dokter en hij wilde haar genezen, – nee: beter was het, dat hij haar aanraakte, alleen maar omdat hij haar niet wilde verliezen, en niet omdat hij dokter was, – en zijn kracht doorstroomde haar en ze stond op, – en dan werd alles weer onduidelijk.

De dromen verlieten haar in zijn bijzijn. Haar stille stem zei de dingen, die ze hem wilde doen weten

en verried niets van de dingen, die geen mens ter wereld weten mocht. Dit wist ze duidelijk genoeg: dat hij haar niet zag, – dat hij haar alleen maar naar de vrijheid wou helpen, – dat het zorgvuldig borstelen van haar mooie haar, het aandachtig kiezen van het meest-flatterende kleed vóór ze hem zou ontmoeten, allemaal nutteloos was en dat ze net zo goed het ouwelijke huisjaponnetje en het huishoudelijke schortje van de morgen aan had kunnen houden. Daardoor, gelukkig maar, verliet haar in zijn aanwezigheid de beklemming van haar dromen, en kon ze vrij en onbelemmerd met hem spreken.

Er waren kleine schermutselingen tussen Joseph en haar vader. Niet altijd was ze daarbij, – soms werd ze als een klein kind weggestuurd, – maar altijd wist ze, wat er gesproken werd. De dingen, die Joseph hem duidelijk wou maken, waren zó uit een andere wereld, dat er geen taal was, die als bemiddelaar kon dienen: twee vreemden, uit verre werelden met onvertaalbare talen, stonden tegenover elkaar. Josephs taal was de hare, – Josephs wereld was de hare, – en als afgezant uit die wereld bevrijdde hij haar al. Of hij iets bereikte bij haar vader, was niet belangrijk; ze was gelukkig om de schermutseling zelf, al maakte die haar toestand in werkelijkheid soms moeilijker dan tevoren. Wat er bij haar vader onveranderlijk achterbleef van die ontmoetingen was: een diepe afkeuring van die eigengereide jongen, alleen getem-

perd door de omstandigheid, dat hij student was en eens een geëerde plaats onder de notabelen in zou nemen. Zulke mensen konden zich meer veroorloven dan anderen, zelfs als ze jong waren en geen begrip hadden van wat hoorde.

Gebogen over een handwerk in haar kamertje, liet ze het vage gerucht van die stemmen tot zich doordringen: Josephs jonge, warme, pleitende stem, en die van haar vader, soms voorzichtig-beheerst, soms ongeduldig uitschietend. Josephs stem te horen was een vreugde; Josephs stem te horen in pleidooi voor haar vrijheid, tegen de begeleiding van haar vaders stem, was muziek. Het leven was al beter geworden, hoe zorgvuldiger – en zorgvuldiger dan tevoren – haar gevangenschap ook bewaakt werd.

„Wat ik weten wil, is dit:” – de vader sprak nog kalm, – „wat gaat het je aan? We hebben haar tot nu toe zonder je hulp kunnen opvoeden, – voortaan hoop ik het ook te kunnen.”

„Weet u zeker, dat u haar hebt kunnen opvoeden?”

„Wel. . .,” – het krachtige woord, dat hij zeggen wilde, slikte hij nog in, – „twijfel je daar soms aan? Bevalt het resultaat je niet, – meneer de student?”

„Het resultaat,” – er was een aarzelende stilte, – „ik ken het resultaat niet eens, en niemand kent het, omdat niemand er aan toe komt, Dina zelf te zien. Meer dan een dochter tussen twee ouders krijgt niemand te zien.”

Dina, ademloos, liet het handwerk rusten in haar schoot. Hij kende het resultaat van haar ouders' opvoeding niet eens, – hij kende haar niet, – hij zou haar wel nooit kennen. Hij zou wel trouwen met de forse, gezonde vrouw van haar dromen, en haar zou hij wel blijven zien als een dochter tussen twee ouders.

Nu was er de stem van haar vader.

„Ze is een goede dochter, – dat hebben we bereikt met die opvoeding, die zozeer je afkeuring wegdraagt.”

„Is ze alleen in de wereld om een goede dochter te zijn?”

Dina dacht: „Nee, – ze wil ook een vrouw zijn. Ze wil jouw vrouw zijn,” – en ze schaamde zich om die gedachte, en nog meer om de gedachte, die volgde: nu binnenkomen in de kamer, waar Joseph met haar vader sprak, en hardop zeggen dat ze een vrouw wilde zijn, – Josephs vrouw, – dat ze wèg wou van hier en met Joseph mee, naar het eind van de wereld. In werkelijkheid zat ze zonder beweging, met koude handen en scherp-luisterende oren.

Na een scherpe, luide uitbarsting van haar vader, die geen antwoord was op Josephs vraag, hadden de stemmen zich gedempt tot onverstaanbaarheid. Flarden van zinnen drongen tot haar door, maar er was geen betekenis in die flarden; veel luider dan wat uit die andere kamer kwam, was het bonzen van haar

eigen hart. En toen deed ze, wat ze, goed-overdacht, nooit zou hebben gedaan: ze stond op, legde het handwerk met een langzame beweging op haar bed, opende de deur van haar kamertje, ging even langzaam de krakende treden van de wenteltrap af en stond opeens tegenover de twee mannen, de oude en de jonge, die zich tegelijk naar haar toe wendden.

„Ik ben zelf gekomen,” zei ze, zonder zin.

„Ik heb je naar je kamer gestuurd,” zei haar vader.

„Ja, – maar nu ben ik zelf gekomen.”

Ze hield haar ogen gericht op Joseph, omdat die er opeens zo vreemd uitzag. Verbazing, – schrik, – ja, en ook een grote vreugde zag ze in zijn gezicht. Toen hij eindelijk wat zei, waren het maar twee woorden: „Jij zelf.”

Want voor het eerst zag hij haar. Het kind, het meisje, dat onzichtbaar en onpersoonlijk de vriendin van zijn zuster was geweest, was verdwenen. De arme gevangene, voor wier bevrijding hij zich had ingezet, had opgehouden te bestaan. Hier was zij zelf.

De vader zag dat niet. Hij wendde zich tot Joseph en niet tot het vrij-geworden kind:

„Alsjeblieft. Dat is jouw werk. Nu is ze ook geen goede dochter meer.”

„Nee,” zei Joseph langzaam, zonder Dina met zijn blik los te laten. „Nu is ze een mens geworden. Bent u daar niet dankbaar voor?”

„Dat zullen we eens zien, wie hier een mens geworden is!” En tot Dina, met uitgestrekte vinger: „Terug! Naar je kamer!”

„Nee, vader,” zei Dina rustig. „Ik heb het te lang aan hem overgelaten, met u te spreken. Ik had het zelf moeten doen, – eerder al.”

Ze keek Joseph vol in 't gezicht.

„Ik schaam me, dat ik het niet eerder heb gedaan.”

„Jij? Schamen?” Josephs hele gezicht lachte. „Als er één zich schamen moest, ben ik het, – omdat ik alleen niet de muur heb kunnen doorbreken.”

„Niemand kan het, als ik het zelf niet doe, – zelfs jij niet. Daarom ben ik zelf gekomen.”

„Waar praten jullie toch over?” vroeg de vader, verwezen kijkend van de één naar de ander en voor 't eerst verlaten door de zekerheid, dat het goed was, zoals hij het deed. „Kun jullie niet behoorlijk tegen een oudere spreken?”

„Ik ben juist hier gekomen, om te spreken.”

En toen, op diezelfde langzame toon, als in trance, zei ze alles, wat ze in de jaren van haar jeugd en van haar volwassen- worden niet gezegd had. De twee mannen luisterden, – de jonge met stralende ogen, de woorden van haar lippen kijkend, – de oudere met dichtgeknepen mond, onwillig eerst, maar ondanks zichzelf gedwongen tot luisteren.

Wie was dat, die daar als een gelijke tot hem durfde spreken, pleitend voor een bestaan, dat hij haar niet

kon en wilde geven? Was dat zijn stil en gelaten dochtertje? Waar moest het heen, als kinderen tegen hun ouders opstonden, en als een meisje daarin gesteund werd door een jonge man, die niet haar verloofde en niet haar man was? Een paar maal opende hij de mond om een antwoord te geven, een beslissend antwoord zoals vroeger, dat haar het verder argumenteren onmogelijk zou maken, – maar hij sloot de mond weer en luisterde, – *hij*, de vader, luisterde naar zijn dochter!

„U moet me vrij laten. U hebt niet het recht, een gevangene van me te maken.”

„Recht?”

Het was zijn eerste woord, hees en gewrongen. Hij zei het nog eens „recht?”, – en toen gebeurde, wat hen beiden verslagen deed toekijken en toen, verschrikt, aan zijn zijde bracht: de harde mond bewoog een ogenblik onbeheerst, het baard-omlijste gezicht trilde, en achter de snel tevoorschijn gehaalde zakdoek hilde hij, – hilde Dina's vader.

„Vader,” zei Dina zacht, „u moet niet huilen, omdat ik volwassen ben geworden.” En, opeens onzeker: „Zal ik moeder roepen?”

Hij schudde heftig het hoofd en herstelde zich wonderlijk snel.

„Je moeder? Nee. Ik kan het wel alleen met je af.”

Dina wendde zich om naar Joseph.

„Ga maar,” fluisterde ze. „Nu moet ik alleen zijn met vader.”

„Ik kom terug,” zei hij.

Bij de deur keek hij om naar haar. Hun blikken grepen in elkaar, – haar pleidooi, haar heimwee, – zijn verrassing, zijn bewondering. Maar toen hij de deur achter zich gesloten had, wist ze, dat hij met evenveel verrassing en bewondering zou hebben gekeken naar een jongen, die voor zijn vrijheid vocht.

*

Hij ging niet naar huis. Nu, meer dan ooit, moest hij ruimte hebben, nu een ruimte zich begon te openen, waarvoor hij mee had helpen vechten.

De grachtjes en straatjes, de boog-bruggen en gevels en luiken, lagen al gauw achter hem; het groene land met de weiden, de sloten, de bloeiende berm en de enkele boomgaarden lagen voor hem open.

Het was nog licht geweest, toen hij bij Dina's vader binnen was gekomen om voor de zoveelste keer het gevecht met hem te beginnen. Nu was het donker, op het zwakke maanlicht na, dat aan de sappige landen een tevreden glans gaf. Hij had het klinkerpad verlaten, waar overdag de boerenkarren over ratelden en schokten; nu maten zijn lange benen de gebarsten paden, waar wekenlange zonneshijn de

modder in stof had doen veranderen. De bermen waren vochtig van de nevel, die aan het begin van de avond gras en bloemen besprenkeld had en die nu vervluchtigd was tot niets.

Wat hield hij van dit land! Er was een onbegrepen verlangen in hem, zich neer te gooien in het hoge gras, zijn kop te verbergen tussen geur en sap, zijn handen te sluiten om stengels en bladen. Hij deed het niet, omdat de noodzaak van bewegen, bewegen, afstand afleggen nog sterker was in hem. Moe wilde hij zijn, in al zijn jonge leden, eer hij zich aan de bloeiende berm verzadigen kon.

Hij merkte, dat zijn schreden gingen op het ritme van twee woorden, die hij hoorde met Dina's donkere stem: „Ik zelf.”

Zij zelf was binnengekomen en had hem het werk uit handen genomen, dat hij eerlijk tot een goed eind had willen brengen. Hij zou het nooit tot een goed eind hebben gebracht, bekende hij zichzelf. Ze had gezegd: „Niemand kan het, als ik het zelf niet doe.” Nee: niemand kon door een ander bevrijd worden, als hij zelf niet ten koste van alles bevrijd wilde zijn. Zij was nu op het punt gekomen, dat ze ten koste van alles bevrijd wilde zijn. Ten koste van véél, – arme meid: haar vader zou het haar niet makkelijk maken.

„Ik zelf.”

Wie was zij zelf? Hij had haar nooit eerder gezien. Maar deze nieuw binnengetredene vervulde hem meer

dan ooit nog een menselijk wezen hem vervuld had. Vreemd, dat je iemand van je kinderjaren af kon hebben ontmoet en toch nooit gezien. Ze was iets van hem, maar hij wist nog niet wat, of hij wilde het nog niet weten.

Was hij soms verliefd op haar? Belachelijk: verliefd op het eerste meisje, waar je iets meer mee te maken had dan goeiemorgen en goeienavond zeggen. Verliefd, hij? Voorlopig was er alleen zijn studie, en de natuur, en al wat mooi en ruim en vrij was, – er was werkelijk geen plaats over voor verliefdheid.

Maar dan waren er, voor hem uit op het eenzame pad, haar pleitende ogen als lichtende plekken in het donker, – haar ogen, zoals ze hem hadden aangekeken, toen ze hem wegstuurde. Ze waren er zo duidelijk, alsof ze zelf voor hem uit liep en zich naar hem omkeerde. Hij was niet alleen; altijd was hij nog alleen geweest, zelfs als die andere jongen naast hem ging en met zijn vragen de stilte kapot maakte, – maar nu, zonder voetstappen naast de zijne, was hij niet meer alleen. Zelfs als hij de ogen sloot, waren er die ogen van haar, die in hem doordrongen. Hij wou ze graag kwijt, want hij wou graag alleen zijn, maar het leek, of *zij* over zijn eenzaamheid te beschikken had en niet hijzelf.

Dus toch? Belachelijk, – belachelijk!

Toen, met een stap op zij van het pad, wierp hij zich in de zachte, vochtige koelte van de berm, zijn

hoofd begraven in geur en bloei, zijn handen grijpend in de weelde van willig gras en van sappig knappende stengels. En ook daar waren Dina's ogen.

*

De ochtend-schemering drong door tot het binnenplaatsje, dat nooit bereikt werd door de zonnestralen zelf, toen Joseph, geluidloos en voorzichtig, de houten achtertrap op ging, die naar de tweede verdieping leidde. Zijn haar en schouders waren vochtig van de dauw, die in de laatste nachtelijke uren hem en de berm, de berm en hem bedekt had. Hij voelde zich zo uitgerust, alsof hij geslapen had. Misschien had hij wel geslapen: wat had hij van tijd en eeuwigheid, van plaats en oneindigheid, van waken en dromen geweten in al die uren? De grenzen waren weggevallen, – de grenzen ook tussen hem en de bloemen, die zijn bed vormden, – de grenzen ook tussen onwezenlijkheid en waarheid. In die grenzenloosheid had hij geweten, dat hij van Dina hield.

Toen de ononderbroken kikkerkoren geweken waren voor het ontwakende geluid van vogels, had hij zich losgemaakt van de schuttende stengels. De terugweg naar en door het stadje, de klinkende morgengroet van de schaarse voetgangers, was van een strelende bekoring geweest. Nu was hij de winkel doorgekomen, – de bel had hij vastgehouden om het

geluid te smoren, – de kamer, die zelfs de prilste ochtendschemering vasthield in de glans van de meubels, – de keuken, waar alles plaats en orde had, – en met gewoonte-passen was hij het plaatsje overgestoken en was hij de trap opgeklommen. Over het houten bordesje, dat kraakte onder zijn voorzichtige stappen, bereikte hij de achterdeur van zijn kamer.

„Ben je daar, Joseph?”

Het was de fluisterstem van zijn moeder. Haar smal gezicht onder het witte nachtmusje keek onder het opgeschoven raam door; in het halve licht leek ze bleek en moe.

„U bent toch niet opgebleven?”

„Opgebleven niet. Waar was je?”

Hij maakte een wijde armzwaai.

„Buiten. Bij de weilanden en de sloten.”

„Ik wist niet, waar je was.”

„O, moeder,” – hij lachte zacht, – „weet u het hele jaar door, waar ik ben?”

Ze lachte terug.

„Het hele jaar door, – dan zie ik je niet de deur uit gaan, dus dan wacht ik ook niet op je thuiskomst.”

„Hebt u er op gewacht?” – hij aaide even over haar hand op de vensterbank, – „en wakker gelegen?”

Ze gaf geen antwoord, maar trok zich met een knikje terug. Joseph ging de buitendeur van zijn kamer binnen, kleepte zich uit en wierp zich op zijn bed. De glimlach om zijn moeders dwaze wachten

was nog op zijn gezicht. Ze was lief, zijn moeder, – maar ze zou nog veel wakker moeten liggen om hem, zonder dat hij het wou. Ze zou nog vaak niet weten, waar hij was, zo min als hijzelf tevoren wist, waar hij het volgend uur zou zijn. Ruimte. . . en vrijheid...

Hij gleed in een dromeloze slaap.

HOOFDSTUK IV

Niemand zei er iets van, toen Dina de volgende keer zonder ouderlijke begeleiding tegen de avond de lappenwinkel binnen kwam. Er waren wat verraste blikken, – maar Josephs blik was niet verrast: wetend en zoekend tegelijk zag hij haar aan, en haar antwoord was een stille hoofdknik.

Toen hij haar, laat in de avond, terug zou brengen en hun voetstappen hen zonder afspraak in een andere richting voerden dan die van haar huis, viel er een zwijgende beklemming als nooit tevoren.

„Weet ze het?” dacht hij. „En als ze het weet, – wat dan? Arme meid, – ik wou om haar, dat ik anders was. Wat ben ik er voor één om van haar te mogen houden?”

„Waarom zwijgt hij zo?” dacht ze. „Er is genoeg te vragen, nadat hij de laatste keer weg ging. Zou hij boos zijn, – maar waarom?”

Het was één van haar bitter-zoete dromen geweest, dat hij boos op haar zou zijn en haar daarna zou vergeven. Wát hij haar moest vergeven, had ze nooit nader uitgewerkt: de vergiffenis zelf was het geweest, waar ze zich in had gesponnen. Nog nooit had ze in zijn aanwezigheid haar dromen beleefd, maar nu hij

zweeg, kon ze stil de droomsluier om zich wikkelen en vergeten, dat ze niet alleen was.

Van een onwezenlijke verte kwam zijn stem: „Ken je de weilanden in 't donker?”

Ze moest van heel ver terug komen eer ze antwoordde: „Ik ken ze haast niet in 't daglicht.”

„Zal ik ze je laten zien?”

Ze knikte zonder een woord. Alles wou ze door hem leren zien; of het weilanden waren of straatstenen, – als hij maar naast haar ging.

Toen ze op het smalle pad dicht naast elkaar moesten lopen en elkaar toch niet aanraakten, – toen de geur van het gras hen beiden doortrok en het schaarse licht van een wassende maan hen omvatte in een gemeenschappelijke wereld, – toen het gekwaak van de kikkers in de sloot hun hoorbaar zwijgen verzachtte en verdoezelde, – toen was het Joseph, die het niet langer verdragen kon en opeens stilstond, neerkijkend op de kleinere gestalte naast hem:

„Ik kan het niet helpen, Dina, – maar ik houd van je.”

Ze werd nog bleker dan het maanlicht en zei: „o God!” Misschien verwarde ze God en Joseph; misschien riep ze alleen Joseph aan om steun, nu het pad en de weilanden, de sloot en zelfs de sterrenhemel zo plotseling wegzonken en haar op de hele wereld alleen lieten.

Joseph verstond de roep; als ze dan al God aan-

geroepen had, – hij was krachtig en almachtig en onbegrensd als een god. Het enige wat hem begrensd, was zijn onvolkomenheid zonder haar, – en die werd opgeheven, want zijn armen waren om haar heen en hun ineengesmolten wezen vulde het heelal.

Ze fluisterden elkaars naam als een toverspreuk, die de eindigheid van hun verrukking kon bezweren. Spreken was het niet; zingen was het, – een lied, waar al het andere bij moest zwijgen.

Later, toen de dingen weer vorm en werkelijkheid kregen en zij zelf weer twee wezens waren, twee verbaasde en héél jonge mensenkinderen, zei Joseph:

„Ik kan het niet helpen, Dina.”

„Ik ook niet,” zei ze, met een lach omhoog naar zijn neerkijkende ogen.

„Ik was zo graag een ander soort man geweest, – één die een vrouw gelukkig kon maken.”

„Jij bent de enige, die me ooit gelukkig kan maken.”

Hij schudde het hoofd.

„Je weet niet, waar ik het over heb. Vrouwen hebben een huis nodig, – een rustige plek, – zekerheid. Als jij mijn vrouw bent, – je wordt toch mijn vrouw, Dina? Dina?”

Ze leunde in zijn arm en keek naar hem op, zonder een woord. Het was haar antwoord op al zijn vragen, – op al de vragen, die hij ooit in zijn leven zou hebben te vragen.

„Als jij mijn vrouw bent, zal ik je nooit een blijvend huis kunnen geven, – nooit zekerheid en rust.”

Haar blik was een vraag. Na het fluisteren van zijn naam was het haar, alsof ze geen woorden meer kon vinden, – behalve dat éne woord, dat zo lang in haar opgesloten was geweest: dat hij de enige was.

„Het kan altijd gebeuren, – iedere dag in ons leven, – dat we verder moeten trekken. Als er ander werk is, waar ik nodiger ben, dan moeten we daarheen. Welke vrouw kan daar gelukkig in zijn?”

„Ik,” zei Dina.

„Jij?” En in zijn kus herhaalde hij: „Jij, – jij, – jij.” Hij had ook kunnen zeggen: „God, – God, – God,” want het was de vormloze, gesmoorde kreet, waarin aanbidding zijn uitweg vond. Zó aanbidt de zuigeling met onbestemd geluid de bron van al zijn leven, en zó aanbidt de mens in diepste nood en hoogst geluk, dat, wat hij in zijn armen houdt of dat, wat ver af en ontastbaar is.

Weer later, – veel later, – toen Dina's huis al in zicht was, kwam de zorg om het weinige, dat hij haar te geven had, zijn geluk opnieuw overschaduwden.

„Wat zullen we lang moeten wachten!”

„Ik kan wachten,” zei Dina kort.

Zijn blik omvatte haar: hoe tenger ze was en hoe breekbaar.

„Wat ben je groot,” zei hij ademloos.

Ze kon wachten: de jaren, die volgden, bewezen het. Wachten en worstelen kon ze, ronde op ronde, zonder haat, maar zonder wijken.

De ouderlijke plicht schreef haar vader en moeder voor, aan jonge mensen alle hindernissen in de weg te leggen, die hun door conventie en wantrouwen maar bij mogelijkheid konden worden ingegeven. Op zichzelf was het een jongen al verboden, van een meisje te houden, zo lang hij nog geen gezin kon stichten. Een gezin stichten betekende: alle garanties bieden, dat de materiële omstandigheden minstens zouden blijven zoals ze waren, tot het eind van hun beider leven, ziekte, tegenspoed en gezinsuitbreiding ten spijt. Joseph kon geen enkele garantie bieden en zou het nooit kunnen, – behalve die éne: dat hij van Dina hield, en dat was juist het enige, dat meer dan iets anders hun wantrouwen levendig hield; wat kon er niet gebeuren, als twee verliefde mensen alleen en zonder toezicht elkaar ontmoetten! De vader was ten prooi aan schrikbeelden, die hem door nooit uitgeleefde hartstochten voor de ogen getoverd werden, en die beelden projecteerde hij op zijn dochter. De moeder, onbewust hongerend naar een romantiek, die haarzelf onthouden was, trachtte Dina's vertrouwen te krijgen en bekentenissen uit te lokken. Zonder heftigheid, zonder angst schoof ze beide op zij: de uitgesproken en onuitgesproken beschuldigingen van haar vader, de benauwende intimiteit van

haar moeder. Ze deed, wat ze wist dat goed was; geen andere gids was er op het terrein, dat Joseph en zij verkenden, dan de zekerheid van hun liefde.

Ze kon wachten; ze kon het beter dan Joseph. Hij, die in de grote dingen over het heden heen kon zien, – hij, die een trouw toevluchtsoord had in de concentratie op zijn werk en de goede eenzaamheid van zijn tochten rondom de stad, – hij was het, wie de jaren van wachten soms ondoorkomelijk leken. Hij was een man.

Zijn ouders? Och, toen ze het wisten, beleefden ze opnieuw hun eigen begin. Het was een beetje dwaas voor twee al ouder wordende mensen, vonden ze zelf, – maar wat kon je er aan doen? Zo was het niet geweest, toen dat met Sander en Lina begon: dat had te weinig op hun eigen geschiedenis geleken. Ze voelden zich een beetje schuldig ook, dat ze in zulke dingen zo weinig van ouderlijke plichten wisten: van toezicht, – van eisen, die je te stellen had. Die ouders van Dina wisten het allemaal precies, en het was misschien wel goed ook, dat iemand op de kleinigheden lette, – maar intussen verloren ze hun kind en ze zouden het wel nooit terug krijgen. *Zij* hadden haar gekregen, dit nieuwe dochttertje. En wantrouwen? Wat was er te wantrouwen, als mensen van elkaar hielden?

De jaren gingen voorbij, de jaren van studie en examens, van toenemende bedrevenheid in het vak,

dat het zijne zou worden, – van speurtochten, – van plotselinge, ondoordachte reizen naar Dina en van teruggaan met een knagend verlangen naar meer, naar meer....

Toen was er, voor henzelf nog plotseling, het laatste examen met alle plechtigheid en alle lof, die er aan vast zat. Opeens waren zijn jaargenoten zijn beste vrienden geworden en Barend Keuning, die in al die jaren geen lettergreep méér van hem had begrepen dan in het begin, voelde zich zijn meest intieme kameraad, – omdat hij zijn studie zo snel en zo briljant had volbracht. Joseph geloofde ze allemaal in hun vreugde-betoon en vond de wereld er goed uitzien.

Maar zó groot was zijn geloof niet in de medevreugde van anderen, dat hij Dina's bittere jaren kon vergeten, toen haar vader hem opeens als een geliefde zoon aan het hart wou drukken. Hing vaderliefde dan van een examen af? Zijn afwerend gebaar, zijn schaarsheid aan woorden, waren net een tikje te duidelijk om de stroom van lof niet een ontijdige dam in de weg te leggen.

Wel, – toen werd het de gewone geschiedenis van iedereen: een praktijk en een bruiloft. De praktijk was in een dorp bij de grens, waar zijn voorganger zich oud en ziek had teruggetrokken, – en de bruiloft was ondoorkomelijk van lengte en behoorlijkheid. Zijn eigen ouders voelden zich bruiloftsgasten die van ver waren gekomen en zagen die dag pas

goed in, hoe weinig ze wisten van hoe het hoorde. Hun enige steunpunten waren de blikken, die ze af en toe wisselden met Joseph en Dina, en de verre van officiële bemoeiingen van hun kleinkind, Lina's anderhalfjarige zoon. En het enige reliëf in de gang van het bruiloftsmaal was, toen Dina's vader, gelukkig al in het begin van zijn rede, zich wendde tot zijn jonge, veelbelovende zoon, en deze jonge, veelbelovende zoon hem kort in de rede viel:

„Vergeef me, dat ik u niet laat uitspreken. Ik wou graag, dat deze dag een dag van eerlijkheid was. Ik ben niet veelbelovend, – ik heb nooit veel beloofd. Het enige, wat ik beloofd heb is, dat ik van Dina zou houden. Altijd. Die belofte hebt u pas vandaag aanvaard. Het spijt me, maar het is een beetje te laat.”

Toen hij weer neerzat, en Dina, geschrokken en verlicht tegelijk, onmerkbaar tegen hem aan leunde, was er een korte stilte. Toen nam Dina's vader het papier met zijn rede weer in de hand, zocht waar hij gebleven was en ging verder. Een paar keer haperde hij, en ieder wist, dat daar het woord „veelbelovend” had gestaan, dat nu moest worden overgeslagen. Toen hij het papier weer in zijn zak had gestoken, met een definitief gebaar, was er een onmerkbare zucht van verlichting, en doordat iedere verdere aspirant-redenaar zijn papier in de zak hield, werd alles er veel plezieriger om.

Ja, – dat was de bruiloft, die de anderen met hen

beleefden. De andere bruiloft, – die van Joseph en Dina alleen, – die bleef hun geheim voor hun verdere leven. De straling van hun ogen verried voortaan iets van hun geheim, – maar zij alleen, die zelf zo'n geheim door hun leven droegen, konden lezen in de straling van hun ogen. Och, en hoeveel mensen waren er helemaal, die dat konden? Josephs vader en moeder misschien.

Zo begon hun moeilijke, bewogen tocht door het leven: gedragen door hun geheim.

HOOFDSTUK V

Het dorp aan de grens was bloeiend en gemoedelijk. Er was weinig grensverkeer, omdat de hoofdwegen over andere dorpen liepen, maar er was een vlot afzetgebied in het eigen land en de grond was goed en willig. Wat wensten ze meer, de gezeten boeren op de verspreide hofsteden en de arbeiders, die altijd wel werk en eten konden vinden? Door de week werd er hard gewerkt, door hereboeren en knechts beide, en op zondag werd het schone klinkerpad naar de kerk druk betreden; de kleren glansden van degelijkheid en de gezichten glansden van veel water en zeep. Het was een goed dorp.

Toen Joseph en Dina er kwamen, werden ze met voorzichtigheid ontvangen. Ten eerste waren ze jong en nieuw, en met jonge, nieuwe dokters moest je oppassen; ten tweede waren ze Joden, en met Joden moest je ook oppassen. Er waren maar een paar Joodse gezinnen in het dorp; die waren er al geslachten lang en daardoor hoefde je niet meer voor ze op te passen, – ze hoorden bij het dorp. Maar wat je al niet hoorde over Joden in de wereld buiten het dorp, – dat was niet best. Afwachten was de boodschap.

Dina ondervond het meer dan Joseph, die zich op zijn werk wierp en voor de gezindheid van zijn mensen geen tijd en geen aandacht had. Dina was soms heel alleen in het grote doktershuis met de marmeren gangen, de koperen knoppen en de glanzende trapleuningen. Het jonge dienstmeisje uit een arbeidersgezin in het dorp, dat haar al gauw warm toegedaan was, kon haar niet uit haar eenzaamheid verlossen, omdat Dina te gesloten was voor veel gesprekken en het meisje te verlegen om haar genegenheid anders te uiten dan door de dagelijkse daden van behulpzaamheid. De spaarse notabele bezoeksters werkten eerder als controleurs op haar in dan als mogelijke toekomstige vertrouwden. De patiënten, die Joseph kwamen raadplegen, of de familieleden van zieken, die hem kwamen halen, was het alleen om dokter te doen en niet om dat schimmige vrouwtje.

Maar toen ze in het begin van haar zwangerschap was, en de vrouw van de notaris haar een keer in alle bleke akeligheid aantrof, was er tenminste één, bij wie ze voorgoed alle onvoorwaardelijk-moederlijke gevoelens had opgewekt. Dat jonge doktersvrouwtje mocht dan al een Jodenvrouwtje zijn, och Heer, in zwangerschap en kinderen-krijgen waren alle vrouwen gelijk. Ze wist het zelf nog veel te goed, hoe je je kon voelen, uit de tijd toen ze haar jongen verwachtte, die nu in Indië was en wiens kinderen ze misschien nooit zou zien. Zij zou wel naar haar om-

60

kijken, als alle andere vrouwen zich zo weinig aan haar gelegen lieten liggen. Ze bracht haar allerlei lekkere beetjes en een boel raadgevingen, en toen Dina zich al veel beter ging voelen, rekende ze zich dat als een persoonlijk succes aan. Wel werden langzamerhand alle vrouwen toeschietelijker, – maar zij was dan toch maar de eerste geweest!

Michaël werd geboren in het mahoniehouten bed in de grote, hoge slaapkamer. Joseph zelf verlostte haar, met de hulp van een breedheupige baker, die veel kinderen in het dorp op de wereld had geholpen, maar die nog nooit zóveel overdreven zindelijkheid had meegemaakt als bij deze jonge dokter. Kwaad kon het niet, – van wassen en boenen ging je niet dood, – maar het was natuurlijk één van die nieuwigheden uit de stad.

En zo was Joseph de eerste, die zijn zoon in de handen hield. Het was anders dan ieder ander kind, dat hij in de handen had gehouden. Het was . . . God, het was van hèm, en Dina had het hem gegeven. Hij kon voortaan nooit meer dezelfde zijn, die hij geweest was, want hij hield een rood, schreeuwend kind in de handen, dat Dina hem gegeven had.

De baker nam het hem af en legde beslag op het stilgeworden kind. Toen stond hij daar met lege handen, – handen, die hij nog schoon moest maken eer hij ze naar Dina uit kon strekken. Hij was nog nooit zó lang geweest en zijn handen nog nooit zo

leeg. Dina keek naar hem op met een glimlach.

„Was het erg?” vroeg hij angstig. Van iedere andere vrouw zou hij gezegd hebben, dat het een makkelijke bevalling was.

„Ik weet niet meer of het erg was,” zei ze, nog met die glimlach.

Toen veegde hij met zijn ongewassen hand de lok van zijn bezwete voorhoofd en wist, dat het erg was geweest, – erger dan welke vorige verlossing ook.

*

Wie hem naar een verre hofstede kwam halen, deed dat met paard en wagen. Soms was het een boerenknecht of een staljongen, die de wagen reed; soms was het de boer zelf. De boeren-arbeiders woonden meest in het dorp, dus daar ging hij te voet heen, en als ze bij of op de hofstede van een hereboer woonden, konden ze in noodgevallen altijd wel een wagentje van de boer krijgen.

Het was een stormachtige oktober-nacht, toen de knecht van de verst-afgelegen boerderij, vlak op de grens, Joseph kwam halen. Hij kende het rijke, gegeden, gezonde gezin, waar hij alleen voor het verbinden van een wond of het trekken van een kies tot nu toe nodig was geweest; de leeftijd van kinderen-krijgen was voorbij, dus het was vreemd genoeg om in de nacht naar die verre boerderij te worden geroepen.

„’t Zijn vreemden,” zei de zwijgzame knecht naast hem op de bok, en door het geraas van storm en krakende wielen hoorde Joseph deze aanhef niet. „Ze moet bevallen.”

„Wie?” vroeg Joseph in uiterste verbazing.

„De vrouw vanzelf.”

„Welke vrouw?”

„’t Zijn vréemden,” herhaalde de knecht, schreeuwend over de storm heen. „Vreemden van over de grens.”

Dat was alles wat Joseph wist, toen hij door de knecht over het erf werd geleid naar de ruime deel. In het licht van een stallantaren onderscheidde hij een gedoken vrouwen-figuur op een schone hoop stro; een man stond tegen de muur geleund en een meisje, misschien twaalf jaar oud, drukte zich in de uiterste hoek van de deel tegen een hoop zakken. Het duurde even, eer Joseph ze alle drie ontdekt had; toen zei hij: „Ik ben de dokter.”

„Dokter,” herhaalde de man, zich naar hem toe wendend, en in een vreemde taal, die veel op Duits leek, zei hij: „Wij zijn over de grens gekomen, vandaag, en nu is mijn vrouw in het kindbed.”

„Waar vandaan?” vroeg Joseph in het Duits.

„Rusland. We zijn voor een pogrom gevlucht.”

Ineens wist Joseph, dat de vreemde taal Jiddisch was; hij kon het niet spreken, maar wel verstaan. Hij knielde bij de hoop stro neer en vroeg in het Duits

korte vragen, waar de vrouw een fluisterend, soms kreunend antwoord op gaf. Toen stond hij op.

„Ik ga linnen vragen en andere dingen bij de boerin,” zei hij tegen de man. „Ik breng ook een ketel mee. Maak intussen een vuur van het hout, dat hier ligt,” – en hij wees naar een hoek van de deel. De man volgde zijn vinger niet.

„Hier,” zei hij nog eens.

„Ik ben blind,” zei de man. Hij zei het zó stil en kort, dat Joseph niet dadelijk kon antwoorden. Hij dacht, dat hij vergeving moest vragen aan de blinde man van een vrouw, die vandaag over de grens was gekomen en op een hoop stro een kind moest krijgen, – vergeving voor zijn goede, geborgen leven.

„Ik ga de boerin halen,” zei hij alleen, en de man knikte.

Hij wist de weg in deze boerderij als in alle boerderijen, omdat hun brede, goede bouw overal dezelfde was. Zijn eigen olie-lantaren belichtte de glanzende gangen en deuren; hij klopte aan de deur, die van de woonkamer moest zijn, maar kreeg geen antwoord. Nee, natuurlijk, – hij had vergeten, dat het nacht was en dat de boer en boerin in hun slaapkamer moesten zijn. De brede wenteltrap voerde hem naar de gang met de slaapkamers en op goed geluk klopte hij ergens aan. Een slaperige mannenstem vroeg, wie daar was.

„De dokter,” riep hij terug. Langzame stappen sloften naar de deur, die openkierde.

„Wat wou je, dokter?”

„Ik moet de boerin hebben. Ik heb hulp nodig bij de vrouw, die op de deel bezig is te bevallen.”

Aarzelend deed de boer de deur wat verder open. De boerin, haar slaapmuts op de grijzende haren, zat rechtop in bed.

„Is het voor die mensen?” vroeg ze. „Is er wat mee?”

„Heb jullie niet zelf de knecht gestuurd om me te halen?” vroeg Joseph verbaasd. „Ze krijgt immers een kind!”

„Ja, daar heb ik je voor laten halen,” zei de boerin. „Is er wat bizonders mee?”

„Ik moet linnen hebben, – lakens en oud linnen om te verscheuren, – en een grote ketel, – en hulp.”

„Ik heb ze onderdak gegeven en ik heb de knecht naar je toe gestuurd, dokter,” zei de vrouw. „Ik dacht het zijn ook mensen, en daarom heb ik dat gedaan. Maar om me midden in de nacht te roepen, en om te zeggen: Ik *moet* linnen hebben, – dat had ik niet van je gedacht, dokter.”

Joseph deed een paar stappen de kamer in. Voor een ongeoeffend oor als dat van de boerin was het niet te horen, dat zijn stem gevaarlijk was. Langzaam en zacht zei hij:

„Ik moet linnen hebben, en een grote ketel, en hulp.”

De vrouw kwam uit haar bed en ging beschermend vóór de zware linnenkast staan.

„Mijn linnenkast is van mij.”

„Ja. Daarom moet *jij* er twee lakens uithalen en wat oud, versleten, schoon linnen om te verscheuren.”

„Doe het nou maar,” zei de boer kalmerend. „Het zijn ook mensen.”

Of het de bezwering in de boer z'n stem was, of de dreiging in Josephs stem, of het feit, dat het óók mensen waren, – maar de vrouw deed mokkend de grote kastdeur open en gooide Joseph twee lakens toe. Toen slofte ze naar een eiken kist in de hoek, greep er in en gooide hem wat witte lappen toe.

„Is 't nou genoeg?”

„Nee. Een grote ketel.”

„Die kun je in de keuken vinden. Weet je de keuken? Niet de koperen ketel, – die is pas gepoetst, – neem de ijzeren.”

„En hulp.”

„Wat wil je van me, dokter?” vroeg de vrouw, kwaad en wanhopig.

„Dat je je gauw aankleedt en met me mee naar de deel gaat.”

„Ik denk er niet over! In die kou! Midden uit mijn slaap! Ik ben geen baker, – wat valt je in!”

„In die kou moet die vreemde vrouw op de deel bevallen.”

„Laat die man haar helpen.”

„Hij is blind.”

Er viel een stilte.

„Is hij blind?” vroeg de boer.

Maar de vrouw schopte haar sloffen onder het bed, ging op de rand zitten, trok de groene gordijnen, die van de gebeeldhouwde hemel aan de zoldering tot aan de grond reikten, beschermend vóór zich en zei, met haar hoofd tussen de gordijn-opening:

„Het is mijn schuld niet, dat hij blind is. Ik heb ze onderdak gegeven en de knecht naar je toe gestuurd, en ik heb mijn linnenkast uitgehaald, en je kunt de ijzeren ketel uit mijn keuken nemen, en nou vind ik, dat het genoeg is.”

„Als jij vindt, dat het genoeg is,” zei Joseph, langzaam en schor, „dan moet je maar proberen te slapen. Dat kind zal wel geboren worden!”

Met een ruk trok hij de deur achter zich toe, en door de gang vond hij zijn weg terug, het linnengoed onder de arm en de lantaren in de hand. Toen hij midden op de krakende trap was, hoorde hij sloffende stappen achter zich. Hij tilde de lantaren omhoog en zag boven aan de trap de boer staan.

„Kan ik je soms helpen?” vroeg hij.

Een schaduw van een glimlach kwam op Josephs gezicht.

„Dank je. Dat is geen mannenwerk. Ik red me wel.”

En toen de boer zich verslagen omkeerde:

„Maar het is goed van je, dat je hebt willen helpen.”

Op de deel zag hij, hoe de blinde man bij de hoop stro was neergeknield en zijn grote hand op het voorhoofd van de vrouw legde. Ook het kind was uit de hoek te voorschijn gekomen.

„Ze lijdt,” zei de man.

„Ik zal haar helpen,” zei Joseph. „En –” – hij wendde zich, met een plotselinge inval, tot het kind, – „en jij zult haar helpen.”

„Ik?”

„Jij, kind. Hoe heet je? Chaia? Luister goed, Chaia. Wat hier met je moeder gebeurt, gebeurt met alle vrouwen in de wereld, als ze een kind krijgen. Met jou zal het ook gebeuren, als je groot wordt en een kind krijgt. Het is zo natuurlijk als – als God zelf. Daarom kun jij me helpen, zo goed alsof je een volwassen vrouw bent. Wil je me helpen?”

De ogen van het meisje werden groot en glanzend.

„Ja,” zei ze.

„Wil je me helpen, vuur te maken en water te koken, en me aangeven, wat ik vraag, en de lantaren voor me omhoog houden? En mijn taal verstaan?”

„Ja.”

Er sloop op dat ogenblik een vermoeden van geluk binnen op de deel. Tussen de weëen ontspande zich het gezicht van de vrouw, omdat ze geholpen werd.

Het kind, bleek en stralend, onderging de smartelijke vreugde van plotselinge volwassenheid. De man, gericht op ieder geluid in de ruimte van hun verblijf, hoorde de korte bevelen, de voetstappen van het kind en de vreemde dokter, het ritselen van het stro en het gedempte kreunen van zijn vrouw. Joseph zelf, volkomen geconcentreerd op wat er gebeurde en wat hem te doen stond, wist voortdurend, onder zijn handelingen door, dat hier méér geboren werd dan een kind alleen.

Tegen de morgen, nog vóór de schemering doordrong tot de donkere ruimte, trad er een pauze in. Toen Joseph zag, dat de vrouw indoezelde zonder door nieuwe weeën te worden wakkergeschrikt, nam hij de lantaren van het meisje over en voerde haar bij de hand naar een hoop stro.

„Ga wat slapen, Chaia,” zei hij. „We kunnen allen even uitrusten.”

„Wanneer wordt het kind geboren?” vroeg ze.

„Nog niet. Ik roep je, als ik je hulp weer nodig heb. Je bent dapper.”

Hij dekte haar met een paardedeken toe, toen ze met een zucht in het stro wegzonk. Ze viel dadelijk in slaap. Toen ging hij met langzame stappen naar de man toe.

„We kunnen allen wat rusten,” zei hij. „Probeer ook te slapen, zoals het kind.”

De man schudde het hoofd.

„Nu niet.”

„Als je dan niet kunt rusten,” zei Joseph gretig, „kun je dan met me praten? Ik zou willen weten, wat er achter jullie ligt.”

„Achter ons ligt – de duisternis.”

Het was vreemd, de eeuwig-tastende te horen spreken van duisternis.

„Vertel me van de duisternis.”

„Hoe zou je het kunnen begrijpen, dokter? Wie in het licht geboren is, begrijpt dat niet.”

„Ik zal het kunnen begrijpen. Ik ben Jood.”

Er ging een trilling over het gezicht van de man,

„Ben je Jood, dokter? Is het daarom, dat je van nacht als een broer bent geweest voor ons allen?”

„Nee,” zei Joseph. „Dat is omdat ik dokter ben.”

Terwijl hij het zei, twijfelde hij of het waar was. Er was iets anders, iets méér, dan de inzet van de arts. Wát het was, wist hij niet; het was zo onbewust als alles, wat die nacht zijn handen gedreven had en zijn snelle besluiten had doen geboren worden.

Toen begon de man met stille stem te vertellen van wat achter hen lag: de lange vlucht en wat daarvóór was geweest, – en nòg daarvoor. Nee, hij was niet blind geworden bij dit laatste pogrom, – dan zou immers de wond nog vers zijn geweest. Zijn blindheid was van het vorige pogrom, tien jaar geleden. Daar tussen hadden ze jaren van vrede gekend, al wisten ze, dat die nooit konden duren.

„Voor de Jood is er geen rust,” zei hij.

Er was weer die schaamte in Joseph om zijn goede, geborgen leven, – hij, de Jood, die tot nu toe alleen maar rust had gekend. Een wereld lag er tussen zijn leven en dat van deze blinde.

Als een groot, zacht-glanzend oog begon het ronde venster het schemerige morgenlicht door te laten, en nog luisterde Joseph naar die rustige stem. De vrouw en het kind sliepen diep; er was vrede op de deel, een vreemde vrede, die schrill afstak tegen het langzame verhaal van vuur en geweld.

Maar opeens kwam er een zacht gekreun uit de hoek, waar de vrouw lag; Joseph en de blinde schokten allebei overeind. Binnen een ogenblik was er weer leven en beweging op de bijna daglichte deel. Joseph boog zich over het diep-slapende meisje heen en vroeg zich af, of hij het niet zonder haar hulp zou kunnen doen.

„Ik kan de lantaren vasthouden,” zei de man die Josephs stappen naar het meisje in zich had opgenomen.

„De lantaren is bijna niet nodig,” zei Joseph. „Het is al licht.”

„Is het al licht?” vroeg de man. „Is het al dag?”

„Ik zal haar wekken,” dacht Joseph. „Na deze nacht mag ze het ogenblik van de geboorte niet missen.”

De vrouw gaf een kreet, alsof ze plotseling over-

vallen was. Joseph raakte het meisje aan en zei: „Word wakker om me te helpen. Nu wordt het kind gauw geboren.”

Ze zat een ogenblik verdwaasd rechtop, terwijl Joseph naar de vrouw terug ging. Toen stond ze op, rekte zich en stond afwachting naast Joseph. De bevelen volgden elkaar sneller op dan vóór de pauze; het meisje, gespannen en handig, ving ze op en voerde ze uit. Ieder van de vier mensen wist, dat dit het eind was: het eind van de nacht, van de pijn, van de spanning, – en het begin van alles.

En toen was het er opeens, alles tegelijk: de kreet van het nieuw-geboren kind, Josephs triomfantelijk „een zoon!” en de snik van de man: „Baroech hatov wehamétiv.”

Terwijl Josephs handen bezig waren, daagde er in herinnering iets van het weinige Hebreeuws, dat hij in zijn jeugd had geleerd en dat hem de woorden van de man deed herkennen: „Geprezen, Die goed is en goed doet.” Hij nam het kind, dat hij van de moeder bevrijd had en bracht het naar de vader; de grote handen voerde hij voorzichtig over het warme, vochtige lijfje.

„Je zoon,” zei hij.

De knecht klopte bedeesd op de buitendeur, en toen Joseph opendeed en de heldere buitenwereld in keek, waar de storm had uitgewoed, viel er een streep van

licht naar binnen. Omdat het het eerste ongedempte licht was, en de knecht de eerste mens, die hij in de wereld ontmoette, riep Joseph hem toe, overmoedig als een schooljongen:

„Een zoon! Er is een zoon geboren!”

De man wist niet goed, wat te zeggen, maar weerkaatste in zijn verweerd gezicht iets van Josephs vreugde. Toen bracht hij zijn boodschap over:

„De boerin laat vragen, wat er nodig is. Ze hoorde, dat het kind geboren was.”

„Hoorde?”

Hij wees met zijn hoofd in de richting van de binnendeur, die de deel van het woonhuis scheidde.

„Daar heeft ze gewacht.”

„Waarachtig? Heeft ze gewacht? Daar? Hoe lang?”

Hij haalde de schouders op.

„Ze was vroeg op. En nu laat ze vragen, wat er nodig is.”

„Koffie!” juichte Joseph. „Sterke koffie, en veel suiker en melk, en wat goeds om te eten, voor allemaal. En —”

God, wat was het leven goed!

„En wat er verder nodig is, daar maak ik wel een lijst van. Eerst koffie.”

Het was een half uur later, toen de binnendeur openging om de boerin, breed en welgedaan, binnen te laten. Ze droeg een groot blad op haar beide handen, en ze werd gevolgd door een jong hulpje, dat de

tinnen koffiekkan droeg. Ze vermeed Josephs blik; ze zocht wat onhandig naar een plaats om het blad op neer te zetten. Een tafel was er niet, en ook geen stoel. Ze stond daar met het blad in de handen en wist, duidelijk zichtbaar, eerst nu, dat er geen tafel was en geen stoel. Toen zette ze het blad op de grond naast het strooien kraambed.

„Welgefeliciteerd met de gelukkige geboorte,” zei ze, toen haar hand vrij was om die van de kraamvrouw te drukken, en ze voegde er de zin aan toe, die voor haar alles verklaarde en vergaf:

„We zijn allemaal mensen, nietwaar?”

De vrouw verstond haar niet, maar begreep, dat het een gelukwens was; moe en vriendelijk knikte ze haar toe. En omdat de boerin zich zo vreemd hoog voelde uitsteken boven dat bed op de grond, keerde zich stuntelig af en zocht Joseph, de enige met wie ze gewoon Hollands kon praten. Die was bezig, koffie in te schenken voor de anderen en zich; drie koppen gaf hij door aan het twaalfjarige kind, en toen stond hij zelf, leunend tegen de muur, met innig genoegen de hete koffie te drinken.

„Ik heb de knecht gezegd, de wagen klaar te maken,” begon de boerin.

„Goed. Ik ga zo meteen mee.”

„Kun je me ook zeggen, dokter,” vroeg ze voorzichtig, „hoe lang ze nog hier zullen blijven? Het zal ze aan niets ontbreken, – daar niet van...”

„Zo lang,” zei Joseph met een glimlach, „tot de vrouw vervoerd kan worden. Dan komen ze bij mij.”

Ze wachtte even, zoekend naar haar woorden.

„Wat je vannacht van me wou, dokter, dat was te veel.”

„Ik praat daar niet weer over,” zei Joseph korzelig. „Het kind is geboren, ook zonder je hulp.”

„Ik heb nu toch wel alles gedaan, wat ik doen kan,” zei ze, met meer twijfel dan ze in haar woorden wou leggen. „Ik dacht: het zijn toch óók mensen.”

Ze zei het één keer te veel. Joseph, uitgeput van de lange, bewogen nacht, werd wit en riep iets te hard voor een kraamkamer:

„Zó, zijn het óók mensen? Oók? En jij dan?”

„Ik bedoel: —” ze probeerde verschrikt zijn boosheid, die ze niet kon vatten, te bezweren, „ik bedoel, dat ik niet let op verschil in afkomst en geloof.”

„Laat maar,” zei Joseph moe. Hij ging naar het kraambed toe om afscheid te nemen; de moeder was ingedommeld en hij liet haar maar zo, vredig met het kinderkopje naast haar. Het meisje streek hij over het hoofd, zonder een woord. Hij wees haar op de hoop stro, waar ze enige uren tevoren uit de diepe slaap van was opgestaan, en ze knikte: nu zou ze slapen.

Hij nam de hand van de vader en zei hem, dat ze naar zijn huis zouden komen, zodra de vrouw vervoerd kon worden. Hij zou komen kijken, hoe het ze

ging, maar eerst moest ook de vader rusten. De man wendde het blinde gezicht naar hem toe en zei:

„Ik heb deze nacht een broer gevonden.”

„Ik heb veel meer gevonden,” zei Joseph gedempt. Hij overzag zelf niet, hoe veel hij gevonden had. Hij wist, dat wat hij gevonden had, over zijn verder leven besliste, los van deze mensen, die het hem hadden doen vinden.

In de hoek bij de buitendeur wachtte de boerin nog op hem.

„Hoeveel ben ik je schuldig, dokter?” vroeg ze.

„Niets,” zei hij kort. „Ik ben óók een mens, – vergeet dat niet. En óók een Jood, – vergeet dat niet.”

„Wie zegt dan, dat ik dat vergeet?” vroeg ze onthutst. Hij zag opeens, hoeveel onrecht hij haar deed: niet zij was de schuldige van deze geboorte op de deel, – de wereld, die geen plaats en geen rust gaf aan de Joden, de wereld was de schuldige.

„Wees maar goed voor ze,” zei hij, opeens mild. „Ik haal ze naar mijn huis, zodra het kan. En welbedankt.”

Buiten stond de knecht naast de wagen op hem te wachten.

HOOFDSTUK VI

Zó begon het.

Het zette zich voort in de weken, dat het gezin bij hen woonde: weken van groeiende vriendschap, die tamelijk plotseling werden afgebroken, toen Josephs brieven en zijn reis naar de stad hadden bereikt, dat daar een huis en een bestaan was gevonden. Het werd vreemd leeg in huis, toen ze weg waren: Michaël was opeens weer het enige kind en Dina de enige moeder. Ze ontdekten elkaar opnieuw, Dina en Joseph, en het werd een goede tijd.

Maar over dat, wat in hem geboren was in die nacht van geboorte, kon hij met Dina niet spreken. Het was te nieuw en hij wist nog te weinig, waar het hem heen zou voeren. Of het alleen zijn wezen in een ongedachte| richting zou leiden of ook hemzelf en zijn gezin, – hij kon het niet omlijnen. Zeker wist hij alleen, dat hij deel had aan het lot van de opgejaagde, vervolgde massa, waar de blinde één van was geweest; dat hij, de Jood, die nauwelijks geweten had Jood te zijn, geen recht had in vrede en welstand te leven zonder zijn hele kunnen in te zetten voor de oplossing, die vaag in hem daagde.

De blinde had hem, met sterke zekerheid, in de

richting van een oplossing geweest: het land, dat van Joseph nog ver verwijderd was, maar dat de gedachten en gebeden van het landloze volk beheerste, vele eeuwen al. Het land, dat hen niet, als andere landen, naar eigen believen, naar een gril en een gezindheid, zou herbergen of uitspuwen. Het land, waar ze niet „óók mensen”, maar mensen zouden zijn.

De zekerheid van de blinde was nog niet de zijne. Joseph kon niet overnemen, – had het nooit gekund, – wat hem niet innerlijk werd opgelegd als een onontkoombaar gebod. Eer de tijd voor hem gekomen was, bleef het bij een verstandelijke instemming; wat langs de weg van het verstand alléén tot hem kwam, droeg geen gevolgen. En omdat de tijd nog niet voor hem gekomen was, bleef zijn verstand nog spelen met de gevolgtrekkingen, waarvan hij toch zeker wist, dat ze eens zijn wezen zouden beheersen en zijn leven een nu nog ongeweten richting zouden geven.

Neen, met Dina kon hij er niet over spreken; daar was het nog niet rijp voor. Het zou vroeg genoeg zijn, als de gevolgtrekkingen beslissend zouden worden voor hun beider leven. Hij keek haar soms aan met een vraag in de ogen, – de vraag: „Ben je werkelijk tot alles bereid?” Hij zag haar dan omlijst door het veilige huis en het rustige gezin, door het goede dorp in het goede land, en hij wist, dat uiteindelijk haar bereidheid beslissend zou zijn, méér beslissend

dan zijn eigen overtuiging of het rijpen van de oplossing, die hij zocht en bezig was te vinden.

Toen hun tweede kind geboren werd, een gaaf en zoet klein meisje, dat ze Chaia noemden, was Michaël al zo ver, dat hij bedrijvig rondbeende door het huis, de brede trappen op en af, en in de tuin, tussen bessenstruiken en onder beukebomen. Hij was toen ruim drie jaar, een heel beslist en heel zelfstandig kereltje. Dina ging volkomen op in het moederschap, maar toch niet zó, dat de vaak afwezige blik en de van vèr komende antwoorden van Joseph haar ontgingen. Het bracht haar een vage onrust, die de rijke vrede van haar vervulde leven af en toe verstoorde. Over die onrust zweeg ze tegen Joseph, zoals Joseph tegen haar zweeg over wat hem nu al meer dan een jaar bezig hield en wat naar een oplossing zocht.

*

Nog binnen de kom van het dorp lag de rijke boerderij van een jonge boer, die zijn weilanden dicht bij huis had liggen en wiens belangrijkste bedrijf melk en zuivel was. De enkele keren, dat Joseph er moest zijn, – te voet, tenminste als het bij daglicht was, – snoof hij met een gevoel van welbehagen de zoete melklucht in, die boerderij en woning doortrok. De weelde van melk en boter was als een stempel op de

gezichten van de boerderij-bewoners: man, vrouw, jonge kinderen, knechts en meiden.

Toen de jonge man hem zelf in de avond kwam halen, wist Joseph, met één blik op het angstige, witte gezicht, dat het deze keer niet om een kinderziekte of een gezonde geboorte ging.

„k Durf de nacht zo niet in,” zei de man, „de vrouw is opeens zo ziek geworden.”

Hij liep dadelijk met hem mee. Hij trof de vrouw maar half bij bewustzijn aan, gekromd in vreselijke pijnen, die het knappe, jonge gezicht onherkenbaar mismaakten. Het onderzoek was moeilijk maar beslissend.

„Maak de wagen klaar,” zei hij kort tegen de boer. „We rijden samen met haar naar de stad, naar het ziekenhuis.”

„Is het gevaarlijk?” vroeg de man, met kleine, hoge stem.

„Ze zijn knap, daar in het ziekenhuis,” zei hij ontwijkend. „Ze kunnen haar er door halen.”

In de tijd, dat de wagen werd klaargemaakt, liep Joseph naar huis om Dina te waarschuwen. Toen hij terug kwam, vond hij paard en wagen al klaar staan; in de slaapkamer stond de boer gebukt over de zacht kreunende vrouw.

„Hoe moet het nou?” vroeg de boer hulpeloos. „Ze kan niet opstaan.”

Met ervaren hand wikkelde Joseph haar in en

droeg haar in zijn armen de kamer en het huis uit.

„Ik neem haar achter in de wagen,” zei Joseph.
„Ben je rustig genoeg om zelf de leidsels te nemen?
Anders moet de knecht het doen.”

„Ik –,” – hij zweeg een kort ogenblik, boog toen
het hoofd, – „ja, dokter, ik kan het wel.”

Over de hobbelige wegen, die naar de stad leidden,
werd de nachtelijke rit een dobbelspel om het leven
van de vrouw. De maan scheen, tot hun geluk, en
verder was er de zwaaiende olielamp naast de hoge
bok; af en toe wierp een flits van licht naar binnen en
dan zag Joseph het groenig-bleke gezicht tegen zijn
schouder en zijn hart werd zwaar. Hij durfde haar
niet neer te leggen, omdat hij tenminste nog de
schokken opving, maar soms, als de grote wielen
over keien botsten, kon hij niet verhinderen, dat de
zieke gevaarlijk geschokt werd. Hoe deze rit moest
eindigen, – en daarna –

In het grote stadsziekenhuis, waar ze na angstige
uren aankwamen, was al een telefoon, die de chirurg
in spoedgevallen kon oproepen. Toen ging het alles
sneller dan Joseph zich uit zijn eigen studententijd
herinnerde: Joseph liet de man in een stille wacht-
kamer achter en volgde de draagbaar, waarop de
vrouw de operatiekamer in werd gedragen.

Toen het voorbij was, kwam de chirurg met Jo-
seph mee naar de wachtkamer.

„Ze haalt het wel,” zei hij tot de grote man, die

ineengeschrompeld leek. „Ze haalt het, omdat ze jong is en omdat je dokter er zo gauw bij was.”

„Haalt ze het?” vroeg de man en begon te huilen.

Op de terugweg zat Joseph naast hem op de bok. Het was al vol daglicht, en in dat licht keek Joseph af en toe van opzij naar het witte gezicht naast hem, met de gesloten lippen en de ingespannen turende ogen. Alles in dat gezicht leek samengetrokken op dat éne punt, dat hij beheersen moest: de weg. Zijn handen beheersten de leidsels, de leidsels het paard, het paard de weg. Het leek, of die mond zich nooit meer zou kunnen openen om een woord uit te brengen. Daarom schrok Joseph ervan, toen opeens een vastgeroeste stem naast hem zei:

„Dokter, als ze het haalt, heb jij het gedaan.”

„De chirurg,” zei Joseph.

„Als ze het haalt, heb jij het gedaan,” herhaalde hij koppig. „Als ze het haalt, moet je me zeggen, wat ik voor je mag doen.”

Dat was het laatste en enige woord op die hele tocht.

Ze haalde het. In triomf bracht de jonge boer haar na vele weken naar hun boerderij terug. Nog zwak, zat ze in de hoge stoel met de leer-beklede rug en de eiken armleuningen, toen Joseph naar haar kwam kijken. Ze leek niet veel meer op de blakende jonge vrouw met de ronde, blozende wangen, die hij zich

nooit zonder de zoete-melk-lucht kon denken, — maar in deze atmosfeer van melk en boter zou ze dat alles gauw terug krijgen.

De boer zelf kwam de kamer binnen, zodra hij gehoord had, dat dokter er was. Hij scheen verlegen in zijn eigen huis; hij had weinig woorden en zat daar maar te kijken van zijn beter-wordende vrouw naar de dokter, die haar beter had gemaakt. Toen Joseph weg wou gaan, hield de boer hem tegen.

„Ik wou je wat zeggen, dokter,” zei hij. „Ik heb het je al gezegd in die nacht. Ik wil weten, wat ik voor je mag doen.”

Joseph lachte.

„Ik stuur heus de rekening wel aan het eind van het jaar.”

Maar de boer schudde het hoofd.

„Ik bedoel het geld niet. Ik wil wat voor je doen. Zelf. Omdat je haar beter hebt gemaakt.”

De jonge vrouw keek met glanzende ogen toe en knikte. Ze had altijd wel geweten, dat haar man veel om haar gaf, maar haar ziekte en haar thuiskomst hadden het haar duidelijker gemaakt, en uit de korte, onwennige vraag van haar man aan de dokter, die haar gered had, klonk voor haarzelf een liefdesverklaring, zoals hij het nooit onder woorden had gebracht.

„Wat kun je voor me doen?” vroeg Joseph. „Ik heb mijn werk gedaan en jij het jouwe, en daar houden we het bij.”

„Ik wil het weten,” hield hij nog aan.

Toen, met de vaart van jaren in één minuut samengedrongen, rijpte in Joseph een besluit, dat onbewust, onder een laag van wroetende gedachten, toch al had klaargelegen.

Hij zou dit geborgen bestaan opgeven. Hij zou met vrouw en kinderen naar het land gaan, dat de enige uitkomst zou worden voor het volk, waartoe hij sinds die éne nacht wist te behoren. Hij wist, en had het gedurende die twee jaren aldoor geweten, dat hij veel en hard en moeilijk zou moeten werken om deze stap tot werkelijk nut te doen zijn voor dit verre, verlaten land: Palestina. Een dokterspraktijk in een bloeiend dorp was zo ver verwijderd van het leven, dat hem en zijn gezin wachtte, als Nederland van Palestina verwijderd was, – nòg verder. En zijn kunde als arts zou misschien nuttig zijn, maar misschien ook niet, en voldoende was het in geen geval.

„Je moet iets voor me doen,” zei Joseph, na een vreemde, volle stilte.

„Ja?” vroeg de man verwachtdend.

„Ik wil hier leren melken. In mijn vrije uren wil ik met je koeien leren omgaan en alles wat er bij hoort.”

Na een kort, verlegen ogenblik begon de boer op eens luid en fris te lachen.

„Ik méénde wat ik zei,” begon hij toen. „Je moet je niet met een lolletje eraf maken, dokter.”

„Ik meen ook wat ik zeg,” zei Joseph ernstig en met nadruk. „Ik wil leren melken. En jij moet het me leren.”

De boer schudde het hoofd; het drong tot hem door, dat Joseph in volle ernst sprak.

„En goeie dokter mag je dan zijn,” zei hij, „en een best mens ook, – maar een beetje ráár ben je wel.”

„Ja,” glimlachte Joseph, „een beetje raar ben ik misschien wel, – maar wil je doen, wat ik je vraag?”

„Ik wil álles doen,” zei de boer ernstig, „ook een stal voor je bouwen, als het je bedoeling is om eigen vee te houden. Met mijn eigen handen wil ik wel een stal voor je bouwen.”

„Met zijn eigen handen,” vulde de vrouw aan, gelukzalig.

Joseph dacht: „Hoe kan ik ze duidelijk maken, dat ik niet bouwen wil, – dat ik niet nòg vaster verbonden wil raken aan al dit goede hier? Dat ik alles achter wil laten, – als Dina er toe bereid is? O God, Dina, – wat vraag ik van je!”

„Luister,” zei hij. Ze waren jong, deze mensen, en vol genegenheid, – misschien zouden ze het kunnen begrijpen. Hij zou het ze uitleggen, in hetzelfde ogenblik, dat het in hem gerijpt was en nog éér hij er met Dina over had gesproken, – éér hij wist, of Dina dit offer zou kunnen brengen, – éér hij het besluit in haar handen had gelegd.

„Luister. Het is omdat ik Jood ben en tot het

Joodse volk behoort, en geen recht heb om hier in rust te leven terwijl mijn volk geen thuis heeft.”

„Maar dokter, voor ons maakt het geen verschil of je Jood bent of Christen. Wie heeft het daar ooit over gehad?”

„Ik,” zei Joseph kort. „Ik ben de enige, die het er over heeft, omdat ik de enige ben, voor wie het verschil mag maken. Probeer te begrijpen, dat voortaan mijn schuld tegenover het Joodse volk zich zou opstapelen, als ik rustig dit leven bleef leven.”

„Voortaan,” had hij gezegd. Er was, van dit ogenblik af, een „voortaan”; het scheidde het verleden van de toekomst.

„Je bent me geen verantwoording schuldig, dokter,” zei de boer verlegen. „Ik zei dat maar zó, dat je een beetje raar was.”

„Als je mij wilt leren melken, omdat ik weet, dat ik in de rest van mijn leven aan dokters niet genoeg zal hebben, – dan ben ik je wel verantwoording schuldig.”

In korte, klare woorden legde hij uit, wat voor hemzelf de nieuwe ontdekking was: hoe hijzelf geen rust zou vinden, als zijn opgejaagde volk geen rust vond en als hijzelf niet gedaan had wat hij kon, om de rust van zijn volk voor te bereiden in het enige land, dat een blijvend thuis kon zijn.

„En misschien hebben ze me daar als dokter nodig, maar misschien ook niet. Want mijn volk moet naar

het land terug, naar de grond, naar de vruchten en het graan en het vee, – en als ze me als dokter niet kunnen gebruiken, moet ik met mijn volk terug kunnen gaan naar de grond, naar de vruchten en het graan en het vee. Voor mijn kinderen wil ik het ook, – ik wil ze laten opgroeien zoals jullie kinderen: in de lucht van zoete melk.”

Hij zweeg. Hij had hardop gedacht, en deze boer en zijn vrouw waren er bij geweest en hadden zijn gedachten gehoord. Hij was zich bewust, dat er mensen in de kamer waren, die hem misschien niet hadden begrepen, maar dat hinderde niet: hijzelf had het nu begrepen, voor 't eerst.

Toen hij opkeek, zag hij, dat de boer de pet van het hoofd had genomen, en dat man en vrouw met gevouwen handen zaten.

„Amen,” zei de boer, en de vrouw fluisterde het na. „Het is net als in de Bijbel. Ik zal je leren melken, dokter.”

Ja, – zó begon het.

*

Die avond, nog vóór ze de kaars hadden uitgeblazen die naast hun bed brandde, zei hij:

„Er is iets, waar ik met je over moet spreken, Dina.”

Zijn stem was geladen door de grootheid van het onderwerp, en misschien was het daardoor, dat Dina hem met een wit, verschrikt gezichtje en grote ogen aankeek, de mond geopend tot een vraag, die niet kwam.

„Kom hier, lieveling,” zei hij, zijn hart vol erbarmen om het vele, dat hij van haar moest vragen, en met zijn kin op haar haren vertelde hij het haar: hoe het begonnen was in de nacht, toen de vrouw van de blinde Derkovsky bevallen moest, – hoe het zich in de paar jaren sinds die nacht in hem had vastgezet zonder vorm te geven aan een besluit, – en hoe vandaag het besluit zich plotseling in hem gemeld had.

„Maar het is nog geen besluit. Jouw deel is het zwaarste, en als jij ervoor terugschrikt, is het neen.”

Tegen hem aan begon ze zacht te lachen.

„Waar lach je om?” vroeg hij verbaasd.

Het duurde even, eer ze kon zeggen:

„Omdat het geen vrouw is. Ik heb in die paar jaren telkens gedacht, dat het een vrouw was. Toen je begon, nu, dacht ik het weer. Tegen een vrouw had ik niet op gekund, – tegen een andere vrouw, – maar tegen een ander land kan ik wel op.”

„Dacht je dat het een vrouw was,” vroeg hij, in uiterste verbazing, „een andere vrouw dan jij? Er is immers geen andere vrouw in de wereld zoals jij? Hoe kwam je dat te denken?”

„Omdat je zweeg, en je zei niet waarover. Denk je,

dat ik je zwijgen niet heb gehoord? O, liefste, ik heb zo èrg gedacht dat het een vrouw was!”

Ze lachte nu niet meer; ze hilde zachtjes tegen hem aan, de tranen, die ze in de jaren van twijfel niet vergoten had. Hij was te verbaasd om iets anders te kunnen doen dan haar hoofd strelen. Een vrouw, een andere vrouw dan zij, – alsof dat mogelijk was, – alsof hij naast haar had kunnen leven, alsof hij hun kleine Chaia op de wereld had kunnen helpen, alsof hij had kunnen zwijgen als er een andere vrouw had bestaan dan zij! Wat voor vreemde gedachten konden er toch in haar hebben rondgewoeld, zonder dat hij er iets van wist!

Maar toen bedacht hij, dat er bij hem ook vreemde gedachten hadden rondgewoeld, zonder dat zij er iets van wist. Naar een ander land waren zijn gedachten gereisd, en hij had er haar niets van gezegd; alleen vandaag, nu zijn reizen een voor hem zichtbare vorm hadden aangenomen, nu had hij gesproken.

Hij streelde maar en streelde maar, en eindelijk vroeg hij:

„Zei je, dat je tegen een ander land wèl op kunt? Zei je dat?”

„Ja.”

„En weet je het zeker? Want van jou hangt het af.”

Ze maakte zich van hem los, alsof ze ook haar besluit van hem los wou maken. In het zachte kaarslicht zag hij haar gezicht, met gesloten ogen en ontspannen

trekken, alsof zijzelf eruit weg was getrokken. Hij trachtte alleen maar haar gezicht in zich op te nemen en niet te denken aan zijn besluit, opdat zijn wens de hare niet zou beïnvloeden. Vrij moest ze zijn, als ze „ja” zei of „nee”.

Ze opende de ogen en in plaats van naar hem keek ze naar de kamer in het zwakke licht: naar de matte glans van het hout der meubelen, naar de balk-zoldering met zijn schaduwen, naar de welige plooien, waarin de gordijnen neervielen. Hij volgde haar blik niet, nam alleen haar gezicht in zich op en probeerde de gang van haar gedachten te lezen.

Toen ze haar ogen eindelijk op hem richtte, was het met een diepe zucht dat ze zei:

„Het is zo goed hier.”

„Ja, ik weet het.”

„De kinderen zijn hier geboren, – hier, in deze kamer.”

„Ja.”

„In de tuin staan de appelbomen in knop. Ze zullen gauw open gaan en van de herfst zullen ze weer vol goudreinetten zitten.”

„Ja.”

„Michaël zal ze willen oprapen, als ze geschud worden.”

„Dit jaar kan hij het nog, want ik moet nog leren melken.”

„Maar het volgend jaar zullen de appelbomen weer

in knop staan, en in de herfst zal hij de appels weer op willen rapen.”

„Ja.”

„Zal hij daar ook appels op kunnen rapen?”

„Nee, appels niet. En andere vruchten misschien ook niet, want we zijn nog niet aan vruchten toe. Maar als hij later vruchten op kan rapen, hij en Chaia, dan zijn het *zijn* vruchten, – niet de vruchten van bomen, die andere geslachten vóór hem geplant hebben.”

Ze was even stil.

„De mensen zijn hier zo veel van je gaan houden.”

„Ja.”

„Zullen ze daar ook van je houden?”

„Ik weet het niet. Dadelijk nog niet, denk ik.”

„Ik kan niet leven, waar ze niet van je houden.”

„In het begin heb je hier ook zo geleefd.”

„Ja, maar dat hebben we nu net overwonnen. Nu houden ze van je.”

„Ja.”

Ze werd opeens ongeduldig.

„Zeg dan, dat het daar ook goed zal zijn!”

„Dat kan ik niet.”

„Waarom wil je er dan heen, als het er niet goed is?”

„Om het goed te *maken*.”

„Hier *is* het al goed.”

„Ik wil maken, dat het daar ook al goed is, als de rest van mijn volk er heen komt.”

Nu bleef het zo lang stil, dat hij tenslotte naar haar gezicht met de gesloten ogen keek om te weten, of ze ook was ingeslapen. Ze voelde zijn blik en opende de ogen.

„Zul je erg ongelukkig zijn, als je hier blijft?” vroeg ze.

„Ongelukkig niet. Hoe kan ik hier ongelukkig zijn, hier en met jou? Maar ik zal weinig rust kunnen vinden, omdat ik niet gedaan heb wat ik moet.”

„Waar komt dat moeten toch vandaan? Waarom moet je ook net het moeilijkste?”

Hij nam haar hand.

„Ik heb je gewaarschuwd, toen, in 't begin, wat voor moeilijke man je gekozen had, – en toch wou je. Waarom wou je ook net het moeilijkste? Ik had je zo graag een makkelijker man gegund.”

Ze glimlachte en zei:

„Het is op geen enkele manier goed te praten, dat ik toen net het moeilijkste wou. Het is op geen enkele manier goed te praten, dat we al dit goede hier in de steek laten en naar het eind van de onbewoonde wereld trekken. Het is op geen enkele manier goed te praten, dat ik met je mee ga, – en tóch is het zo.”

Hij blies de kaars uit eer hij haar in zijn armen trok.

*

Er zou zeker nog een jaar verlopen eer het zo ver was,

maar de oude mensen moesten er zo vroeg mogelijk op worden voorbereid.

Josephs hart was zwaar, toen hij naar zijn ouderlijk provinciestadje reisde. Dina's vader zou zich verzetten, maar dat hinderde zo veel niet; die had zich altijd tegen alles verzet en het had nooit gehinderd, en nu zijn vrouw niet meer leefde en het huis door een keurige huishoudster bestierd werd, was er niets meer, dat hen erheen trok. Maar zijn eigen ouders, die zich zeker niet zouden verzetten. . .

Het ging hun goed. De zaak had een grote vlucht genomen, sinds Sander, de schoonzoon en deelgenoot, het roer in handen had. Sedert enige jaren al hoefde Joseph niet meer bij te springen; hun werk had zich meer en meer beperkt: ze hielden, op eigen verlangen, hun smalle winkel op het marktpllein gaande, wat bijna alleen op de marktdagen een beetje drukte meebracht. Ze woonden nog achter en boven de winkel, al had Sander er herhaaldelijk op aangedrongen, dat ze mooier zouden gaan wonen, zoals hij en zijn gezin. Hij had een winkel opgericht in één van de winkelstraten, met ruiten van spiegelglas en met japonnen, die niet maar zó werden neergelegd, maar die op zwarte bustes achter de spiegelruit werden tentoongesteld, zodat je, op het ontbrekende hoofd na, zou denken dat er een mens in zat. De winkel was niet het enige; de zaak, met zijn handelsconnecties, reikte over het hele land, en hij liep met

plannen rond van filialen in andere provinciesteden. Met zijn gezin, Lina en de beide kinderen, woonde hij niet in de winkelstraat, maar ergens buiten in een soort van villa, met erkertjes, met een rood dak in afdelingen en met één uithoek, die bijna op een torentje leek. Lina lag de welvaart en de tevredenheid op het gezicht te lezen, op het gezicht en in haar kleding, die al terwille van de reclame goed moest zijn.

„Ja,” was één van Sanders leerrijke zinnen, „men hoeft nog geen geleerde te zijn om zijn vrouw en kinderen te kunnen geven wat hun toekomt!” – want de academisch gevormde zwager bleef een onoverwonnen punt in zijn levensbeschouwing, waarin toch overigens alles klopte.

De enkele keren, dat Joseph met Dina en de kinderen in hun stadje waren geweest, hadden ze geloofd in het smalle huis op de markt, hoewel er in het huis van Dina's vader en in Lina's villa meer ruimte was. De huishoudster van Dina's vader was wat bang voor de kinderen, omdat ze overal aan kwamen, maar gulle Lina had ze graag bij zich in huis genomen, als Joseph en Dina niet zo onweerstaanbaar naar het winkeltje en zijn bewoners waren aangetrokken. Het waren altijd maar een paar dagen, en met Chaia waren ze nog maar één keer geweest. Nu reisde Joseph alleen.

„Het zal hun hart breken,” dacht hij op de heenreis. „En toch mag dat ons niet tegenhouden.”

Hij ging eerst naar het statige, donkere huis van

Dina's vader, die geen bepaalde bezigheden meer had en die zijn aandacht verdeelde tussen de Joodse gemeente, de sociëteit en de leunstoel. Hij trof hem thuis en was daar blij om.

„Wel, beste jongen,” zei de oude man, „hoe gaat het Dina en de kinderen?”

Hij antwoordde op de reeks vragen, en sneed toen, om geen tijd te verliezen, het onderwerp aan. Hij koos zijn woorden zo direct en beslist mogelijk, maar wist onder het spreken, dat de warmte hier ontbrak, die zijn besluit als onherroepelijk en noodzakelijk had moeten tekenen. De oude man probeerde hem een paar maal te onderbreken, maar hij gaf hem geen kans, eer hij in duidelijke woorden had gezegd, dat hij en zijn gezin binnen afzienbare tijd het land zouden verlaten om een nieuw leven te beginnen in Palestina.

„Je verwacht toch zeker niet, dat ik dergelijke excentrieke ideeën onderschrijf?” was het eerste, wat hij uitbracht.

„Nee, dat verwacht ik niet,” zuchtte Joseph. Hij had het inderdaad niet één seconde verwacht.

„Je bent dus van plan, mijn enige dochter in het ongeluk te storten, als ik goed begrepen heb?”

„Dan hebt u het niet goed begrepen. Zonder Dina's instemming zou er niets van gekomen zijn.”

„Dina's instemming! Ze handelt onder jouw suggestie; dat heeft ze van begin af gedaan, – van het

ogenblik, dat ze op jouw aanstichten haar ouders de gehoorzaamheid opzei.”

„Ze handelt in elk geval niet onder mijn dwang, zoals toen ze nog een gehoorzame dochter was en onder uw dwang handelde. Ze kiest zelf haar weg, en die weg loopt samen met de mijne.”

Hij zei het met ingehouden trots; Dina's liefde en zijn vertrouwen in de onveranderlijkheid daarvan waren het immers, die hem de macht gaven over het leven met al zijn vragen en al zijn eisen.

„Dan zal deze keer haar weg *niet* samen lopen met de jouwe, als je tenminste bij dat absurde plan blijft. Want...”

Hij ging ineens tot vertrouwelijkheid over, legde zijn dorre hand op Josephs knie, zodat Joseph met een onbewuste schok zijn knie wegtrok:

„Je weet, jongen, dat het mij in zaken niet slecht is gegaan. Ik hoef niets meer te doen en kan onbezorgd leven, – zéér onbezorgd zelfs. Maar op mijn leeftijd moet ik me voor ogen houden, dat iedere dag de laatste kan zijn. Wat zou dan natuurlijker zijn dan dat mijn bezit overgaat in de handen van mijn enig kind? Nietwaar?”

Hij verwachtte een antwoord maar kreeg het niet. Joseph vocht tegen een gevoel van misselijkheid bij de pathetische toon van dat woord: „mijn enig kind”. Hij keek de andere kant uit, toen de oude man weer van toon veranderde:

„Maar niet één cent, – hoor je? – niet één cent komt in haar en in jouw handen, als je dat onzalige plan van je uitvoert. Ik hoop, dat je dat goed begrijpt, want dit is mijn laatste woord hierover!”

Met opgetrokken wenkbrauwen bekeek Joseph hem, alsof hij hem voor 't eerst zag. Dus dit was een laatste poging om invloed uit te oefenen, – een invloed, die hij jaren geleden al verloren had. God, wat arm was die man, en wat rijk was zijn enig kind, – wat rijk waren zij samen, omdat de zorgen om die éne cent, of helemaal geen cent, voor hen niet golden. Wat arm was hij, omdat hij alle verbondenheid met zijn kind verspeeld had en het terug dacht te kopen met een belofte voor na zijn dood!

„Ja,” zei Joseph langzaam, „ik heb het goed begrepen, – beter dan u mij begrepen hebt, want anders zoudt u niet geloven, dat het wèl of niet krijgen van geld –”

„Van véél geld.”

„Van véél geld, iets te maken zou hebben met ons besluit.”

Opeens raasde de man:

„Maar begrijp je dan niet, dat men zo iets niet *doet*? Een bloeiende praktijk opgeven en de wildernis in trekken? Wat denk je, dat de mensen ervan zullen zeggen? Dat je krankzinnig bent! Een krankzinnige schoonzoon, – een krankzinnige dochter! Denk je niet, dat ze mij erop aan zullen kijken?”

In een flits overzag Joseph de angsten van de oude

man: de sociëteit, die de staf zou breken over de vader van dit krankzinnige paar. God, wat arm was die man!

„Ik heb het u vroeg verteld,” zei hij, op de rustige toon waarmee hij patiënten door een crisis van angst heen kon helpen, „opdat u aan het idee zoudt kunnen wennen. Aan het idee van de scheiding. Het zal misschien nog wel een jaar duren, eer ik alles geleerd heb wat ik leren moet. . .”

„Jij, die professor had kunnen worden als je gewild had!”

Joseph glimlachte; dus dit was de droom van de oude man: een schoonzoon, die professor was, – mijn schoonzoon, de professor.

„Dat had zo’n vaart nog niet gelopen, dat professor-worden, ook als ik gewild had. Maar nu is het goed, dat ze geen professor van me hebben gemaakt, want anders was het misschien nog moeilijker geweest, de wildernis in te trekken.”

„Het gebeurt *niet!*” herhaalde de man koppig.

„Het gebeurt. Maak van dit jaar gebruik om aan het idee te wennen, opdat Dina dan afscheid kan nemen van een vader, en niet van een vreemde.”

„Een vader! Ik zou wel eens willen weten, in welk opzicht ik nog als vader word beschouwd, als een kind haar eigen gang maar gaat. *Niets* heb ik te vertellen! *Niets!*”

„Maar. . .” vroeg Joseph onthutst, „hebt u wel eens van vaderliefde gehoord?”

„Vaderlijke!” smaalde hij. „Heb je wel eens van kinderlijke gehoord?”

Joseph dacht in dat ogenblik aan zijn eigen ouders en knikte.

„Ja, daar heb ik van gehoord. Ik ken het bij ervaring. En ik weet, dat het een natuurlijk gevolg is van ouderlijke, – een ouderlijke, die Dina bij u nooit gevonden heeft.”

Het was een ineengeschrompelde figuur, die Joseph achterliet.

„Misschien tòch,” dacht hij onderweg, „misschien tòch dat hij dit jaar goed gebruikt.”

Zó geladen en zó onverwacht kwam hij bij zijn ouders aan, dat ze er van schrokken. Maar hij stelde ze gerust, dat er niets anders aan de hand was dan dat hij met grote plannen rondliep. En toen ze zich neerzetten om te luisteren, wist hij, dat zijn verhaal hier onherkenbaar anders zou zijn dan het verhaal, dat hij Dina's vader had verteld.

„We moeten weg van hier, – uit Nederland weg.”

„Moeten? Wat is er dan gebeurd?”

„Gebeurd eigenlijk niets. Maar er is veel in mij gebeurd en dat maakt dat we weg moeten.”

Hij begon bij het allereerste begin: de geboorte op de deel. Ze luisterden met glanzende ogen en knikten soms; de moeder had af en toe tranen in de ogen, die ze met de rug van de hand afveegde en waarvoor ze

zich met een zwijgende glimlach verontschuldigde. Hij vertelde van de noodzaak, om iets meer dan dokter te zijn, – van de kans, die hij kreeg om ook op andere wijze nuttig te zijn, als dat nodig was, – en hoe door die kans zijn besluit geboren was.

„Ze zeiden ‘amen’, de boer en zijn vrouw, – ze herkenden het uit de Bijbel.”

„Amen,” zei de vader, „ik herken het ook.”

„Jij ook?” vroeg Joseph ontdaan.

Was dit het eerste, wat zijn vader te zeggen had? Geen raad, – geen bezwaren, – alleen een herkennen? God, wat groot en rijk waren deze mensen!

„En Dina?” vroeg de moeder, omdat Dina en zij beide vrouwen waren.

„Dina is als jij, moeder,” zei hij glimlachend, en dat was het antwoord.

De vader stond op en wendde zich af. Hij keek door de ruitjes naar de binnenplaats, maar Joseph wist, dat er niets voor hem te zien was en dat hij alleen zijn gezicht wilde verbergen. Toen hij zich weer naar de kamer wendde, straalde zijn bleek, oud gezicht en beefden zijn lippen.

„Dat ik dit beleven mag,” zei hij schor. „Ik heb niet veel gebeden in mijn leven, maar in die paar gebeden kwam het toch altijd neer op: terugkeer en herbouw van de tempel. Dat ik dit beleven mag: dat mijn eigen jongen de tempel mag helpen herbouwen.”

„Maar vader!” zei Joseph verschrikt. „Het is de tempel niet, die ik help herbouwen, – ik help alleen, het land een beetje bewoonbaar te maken voor het Joodse volk, dat zeker later naar huis zal komen!”

„Natuurlijk, jongen. Maar hoe kan de tempel worden herbouwd in een leeg land? En zonder de mensen, die thuis komen? Ik weet heel goed wat ik zeg: mijn zoon helpt de tempel herbouwen, en ik heb dit mogen beleven.”

Het was zo vreemd, dat Joseph hier moest temperen in plaats van verdedigen. Hij zei, alsof hij de oudere was:

„Maar de herbouw van de tempel beleven jullie niet, jullie niet en ik niet. De bevrijding van het land niet eens. Misschien niet eens de grote thuiskomst van het volk.”

De vader glimlachte.

„Ben je zó ongeduldig? Nu kan ik zien, hoe jong je nog bent. Wat komen honderd jaar er op aan, als we zo veel maal honderd jaar hebben gewacht? En wat komt het er op aan, of jij het toevallig beleeft? Als het Joodse volk het maar beleeft!”

Hij had geen antwoord, de grote zoon. Ze hadden zelden over deze dingen gesproken, toen Joseph een jongen was; de ouders hoorden niet tot de uitgesproken wetsgetrouwen, droegen hun Jood-zijn diep in het hart, als een positief bezit. Dat het zó de wensen van zijn vader had beheerst, had Joseph niet eer-

der geweten. Hij keek van het éne oude gezicht naar het andere, opende de mond om iets te zeggen, maar schudde het hoofd bij die vergeefse poging.

„Je moet niet met kleingeld rekenen,” zei de vader, met een hoofdbeweging naar de winkel, waar de la vol kleingeld was. „Van het kleingeld leef je vandaag en morgen. Het grootgeld beleg je ergens in. Ik heb mijn grootgeld belegd in de dingen, die ik niet beleef en jij misschien ook niet. Vandaag, – vandaag, nu je ons dit bent komen zeggen, haal ik de eerste rente binnen.”

„En je hebt altijd zeker geweten, dat je het goed belegd had?” vroeg Joseph, gespannen.

„O ja,” zei de vader, en toen spraken ze verder over Dina en de kinderen.

Toen hij weg ging, beloofde hij, dat ze in dit jaar vaak bij elkaar zouden komen. Onuitgesproken dachten ze er alle drie aan, dat ze elkaar na dat jaar wel niet meer zouden zien.

Hij liep het marktplein op en keerde zich om. In de winkeldeur stonden die twee naast elkaar en wuifden. Ze waren een eenheid.

Joseph wist, dat hij dit beeld mee zou nemen naar het verre land. Hij zou het daarheen overplanten en in de schaduw ervan bescherming vinden, – hij en zijn kinderen.

HOOFDSTUK VII

Grijs waren de huizen, grijs was het stof, grijs waren de zware muren om de oude stad en grijs waren de rotsen. Maar blauw was de koepel van de hemel, genadeloos blauw, beheerst door de verblindende zon; en diep-donker fluweel was die koepel bij nacht, als de sterren wemelden in een nog nooit gekende veelheid en als de maan de huizen, de muren en de rotsen in een witte tovering omvatte.

In de holle stenen kamer, waar ze met z'n vieren in waren getrokken, leken de meubelen misplaatst: hier hoorden kleurige kleden in plaats van bedden, divans in plaats van stoelen; alleen de koperen lamp, die Joseph in de nauwe, overladen, kleurige steegjes van de oude stad had gekocht, en die met zijn bevend olie-licht 's avonds hun gezichten verzachtte en de ruwe stenen wanden geheimzinnig verdoezelde, paste in het beeld.

In de ruimte daarnaast, waar ze zich wasten en waar Dina kookte, moest het water, als het er tenminste was, in aarden kruiken en emmers binnen worden gedragen. Al wat gewoon was geweest in hun vorig bestaan, – een pomp, die water plensde in een blinkende gootsteen, kamers om te eten, om te

slapen, om patiënten te ontvangen, om gasten te herbergen, een kelder om voorraad en resten te bewaren, een zolder om overbodige dingen voor later op te slaan, een tuin om groente, bloemen en vruchten te kweken en te oogsten en om schaduw te vinden onder diepgewortelde bomen, – dat alles leek hier een onbereikbare weelde, die soms alleen maar gedroomd scheen te zijn.

Jeruzalem. Het was het eerste doel geweest, na het afscheid, na het uittrekken van wortels, na de eindeloze, afmattende reis, die ondoorkomelijk leek van ziekte en benauwenis. Jeruzalem, – als ze ooit hadden geloofd in heimwee naar een nooit geziene plek, dan was het tegen het eind van de reis. Jeruzalem: de klank had hun moed gegeven in ogenblikken, dat ze hun moed zo bitter nodig hadden; dezelfde klank, die moed had gegeven aan vele geslachten van verbannen Joden, wier enige huis het was: een ontastbaar, onzichtbaar huis in een tastbare, zichtbare wereld van haat en vervolging.

In de beslommeringen van iedere dag vergaten ze meestal, dat ze hun droom hadden verwezenlijkt: als de kinderen de felle zon en de smerige vliegen moesten ontvluchten in de betrekkelijke koelte van het stenen huis en daardoor er bleek en armetierig gingen uitzien, – als Dina, samen met Joseph, water moest aanslepen eer ze met het eigenlijke koken kon beginnen en als iedere rest van de vorige dag onherroep-

lijk weg moest worden gesmeten, – als Joseph zijn werk deed in een omgeving van hopeloze vuilheid en vergeefs vocht tegen bijgeloof, armoede en fatalisme, – dan wisten ze niet meer, waarom het eigenlijk begonnen was. Maar als de nacht zich genadig neerlegde over huizen en muren en rotsen, en de stenen, in de koele avond, hun voorraad hitte hadden afgegeven, – als ze zich een ogenblik van de slapende kinderen weg waagden om het wonder van de hoge stad boven de grillige dalen te ondergaan, dan wisten ze plotseling weer, dat dit Jeruzalem was. Dan waren ze klein tegen de grootheid van de stad en zijn tragiek en groot door de hoogheid van hun uitzichtplek boven de diepe, bewogen dalen, en ze wisten, dat de veiligheid, die ze hadden opgegeven, steriel en zonder beweging was geweest tegen de dynamische machten, waardoor ze hier werden opgetild. Dan hadden ze vrede met de daad, die ze hadden gedaan, – voor een ogenblik tenminste.

De taal, die om hen heen werd gesproken, was Jiddish. De eerste dagen had de taal Joseph herinnerd aan de blinde Derkovsky, die hij vóór zijn vertrek had gezocht en niet meer in Nederland gevonden: ze waren al eerder naar Palestina vertrokken, hij en zijn gezin. Er was veel ooglijden in de oude stad, en als hij een blinde zag, die Jiddish sprak, zocht hij, onbewust, of het de man ook was, die hem uiteindelijk hierheen had gestuurd. Hij vond hem niet.

Arabisch werd er ook gesproken, door Arabieren en door Joden, die al sinds generaties in deze stad hadden gewoond. Maar Hebreeuws, de taal, waar hij zich het laatste jaar in had verdiept, hoorde hij alleen, onherkenbaar vreemd uitgesproken, in de uitgekreten gebeden bij de Klaagmuur; de heilige gebedstaal mocht in deze omgeving niet gebruikt worden voor de profane dingen van iedere dag. Voor hen, die naar Palestina waren gekomen om er dichterbij God te zijn, om hun leed van geslachten lang uit te jammeren bij de enige muur, die er nog over was van de vergane heerlijkheid van hun Tempel, om in gebed en onthouding en armoede te leven en in heiligheid te sterven, – voor hen was het Hebreeuws de voertaal tussen hen en God; de voertaal tussen mens en mens, tussen biddende, lerende man en zwoegende, afgejakkerde vrouw, tussen vóór-dreunende meester en na-dreunende, bleke, geranselde kinderen, tussen marktverkoper en huisvrouw, die voertaal bleef het Jiddish, dat ze hadden meegenomen uit de landen der ballingschap.

De paar keren, dat Joseph en Dina, klein en verloren, aan de voet van de hoge Klaagmuur hadden gestaan, waren ze vreemden geweest tussen de anderen, die zo luid en vol overgave hun heimwee naar een rijk, dat ze ook hier niet gevonden hadden, konden uitklagen. Stille vreemden, die het leed van hun volk zó zeer hadden gemaakt tot hun eigen leed, dat

106

ze er alles voor hadden kunnen opgeven, – die in de massieve, verweerde steenbrokken van deze muur evenzeer als de anderen het symbool zagen van wat geweest was en wat hun volk ontbeerde, – die, met eerbiedige handen tastend over de ruwe steen, diep in zich het gebed voelden opwellen, dat hen nader verbond met God dan waar in de wereld ook, en toch geen hoorbaar woord over hun lippen konden krijgen. Ze voelden bijna afgunst op de naïeve mannen en vrouwen, die opgerolde briefjes aan God tussen de voegen van deze heilige stenen konden steken en er zich verlicht door voelen: klachten om niet te dragen nood, smekingen om genezing of om vruchtbaarheid, om manlijk kroost of om gunstige geboorten, om geld dat er nooit was of om brood voor de kinderen. Zij konden dat niet; hun waren niet gegeven de zichtbare tranen en de hoorbare kreten. Twee naar het Oosten verdwaalde kinderen van het Westen waren ze, wier gebed sterk genoeg was om hen hierheen te brengen en hun daden te beheersen, maar niet sterk genoeg om door mensen gezien of gehoord te worden.

Toen Joseph, iedere dag duidelijker, zag hoe weinig zijn werk ten goede kon beïnvloeden, omdat door eeuwenoude tradities de patiënten zijn leringen over hygiëne en licht en lucht niet konden aanvaarden en omdat nòch de wil, nòch het water, nòch het voedsel

bij hen aanwezig was om er iets van toe te passen, toen wist hij, dat niet in deze stad zijn einddoel lag.

Hij kwam die dag thuis van een kind, dat gestorven was en waar hij pas bij was geroepen, toen zijn hulp al nutteloos was.

„Ik doe het niet langer,” zei hij, mistroostig. „Daarvoor zijn we niet hierheen gekomen. Dit is geen opbouwen. Hiermee maak ik het land niet klaar voor die later komen.”

Ze spraken er over tot diep in de nacht, en aan het eind wisten ze, dat Joseph alleen zou gaan zoeken naar de plek, waar hun toekomst lag: zoeken en zwerven konden ze niet samen met de kinderen, dus Dina zou hier wachten tot hij het gevonden had en hen kwam halen.

„Ik laat al ons geld hier,” zei hij. „Ik red het onderweg wel, en jij zult het moeilijk genoeg hebben, met de kinderen alleen.”

O ja, ze wist wel, dat ze het moeilijk genoeg zou hebben, maar in haar hart wist ze, dat ze naar dit besluit had verlangd: niet veel langer had ze de kinderen dit besloten en ongezonde leven kunnen laten leven, en niet veel langer had ze Joseph zo neergedrukt van zijn werk kunnen zien thuiskomen.

„Misschien vind je wel gauw wat je zoekt,” zuchtte ze.

„Ik ga naar het noorden,” zei Joseph. „Daar zijn een paar van die nederzettingen, waar allen samen-
108

werken. Ik wil met anderen samenwerken; alléén kan ik het niet meer. Alléén vergeet ik, wat ik gewild heb.”

In het laatste jaar in Holland, toen ze hun voelhorens hadden uitgestoken, was het gerucht tot hen doorgedrongen van jonge nederzettingen, begonnen door een handvol baanbrekers, waar de eeuwenoude verhouding werkgever-werknemer opgegeven was om plaats te maken voor een volkomen samenwerking, die alle bezit, alle zorg, alle werk als gemeenschappelijk beschouwde. Het leek hun, zo ver weg, te onbekend en onbereikbaar om er tevoren contact mee te zoeken; meer dan een vaag gerucht was het niet geweest. Brieven en vragen en antwoorden hadden hen naar Jeruzalem geleid, – en eerst nu wisten ze, dat Jeruzalem hun werkelijk einddoel niet kon zijn. Het was niet nieuw voor Dina, dat Joseph over die nederzettingen sprak, – ze wist alleen niet, of het haar aantrok of afstootte, maar ze was tot alles bereid, dat hun eigenlijke bedoeling kon verwezenlijken.

„Blijf je niet te lang weg?” vroeg ze klein.

„Geen dag langer dan nodig is om een nest voor jou en de kinderen te vinden,” zei hij. „Maar de reis kan lang duren.”

Ze dacht aan het holle, stenen huis, aan de kruiken en emmers water, die ze alleen zou moeten aanslepen, als er water zou zijn tenminste, aan de vreemde Jid-

dische taal, die dan de enige menselijke taal voor haar zou worden, aan de hete dagen, aan de eenzame nachten, aan de angsten om de kinderen, die ze met niemand zou kunnen delen, – en ze dacht ook, één ogenblik, aan het huis en de tuin en het dorp en de omringende genegenheid die ze hadden achtergelaten.

„Ik ben zo bang.”

Ze kroop tegen hem aan als een klein meisje, en hij had geen antwoord, dat haar gerust kon stellen, dan een troostend strelen en gefluisterde woorden zonder zin. Voor het ogenblik weken de beelden der eenzame nachten; voor het ogenblik was hij er nog.

„Daarna,” zei hij, „als ik terug kom en jullie mee neem, dan blijven we op een plek, waar we wortel kunnen schieten. Daar moet je maar aan denken, als je het moeilijk hebt zonder mij.”

Ja, ze zou daar altijd aan denken, beloofde ze. Ze dacht daar al aan, nog vóór hij van haar weg was, – toen ze beiden tenslotte insliepen met de rust van een genomen besluit.

Het duurde nog weken, eer hij zijn besluit kon uitvoeren, en die weken waren zó vol werk, dat Dina noch hij veel tijd hadden om aan de naderende scheiding te denken. Ook toen hij de reis met de primitieve vervoermiddelen en de vage bestemming begonnen was, werd Dina te veel in beslag genomen

door de directe zorgen, waar ze nu alleen voor stond, om een werkelijk gegronde angst tot zich te laten doordringen om de tocht door het woeste land met zijn moerassen, zijn eenzame wegen – of geen wegen – zijn roverbenden en zijn grillige Turkse overheid, die de inwoners naar eigen believen kon straffen en vasthouden, zonder dat ze een gerecht hadden om zich op te beroepen. Ze zou het alles overlaten, had ze hem bij het afscheid beloofd, en ze had het eerlijk gemeend op dat ogenblik.

Chaia, zo klein als ze was, vroeg in het begin iedere avond naar vader; ze wilde niet gaan slapen zonder hem bij haar bedje te hebben gezien. Als ze tenslotte toch van moeheid in slaap viel, was Dina ook zó moe, dat ze tegelijk met de kinderen ging slapen, niet in staat om bij het zwakke licht van de koperen lamp nog verstelwerk te doen. Haar bed schoof ze dicht bij de kinderbedjes, in de overdag door een gordijn van de kamer afgeschutte uithoek, en eer ze de lamp uitblies, keek ze nog even naar de beide slapende kindergezichten: Michaël, met zijn ontspannen en toch besliste mondje, met zijn ruige, bruine haar, met zijn brede voorhoofd naast de gesloten kleine vuist, – Chaia, de blonde krulletjes verward om het witte gezichtje, waar lange, donkere wimpers een schaduw wierpen op de gave, te smalle wangen. Het was goed, dat ze de kinderen had, was iedere avond haar laatste gedachte eer het donker werd in de kamer

en de sterren aan het stuk donkerblauwe hemel, dat door de tralies van het hoge venster te zien was, haar enige licht en haar laatste indruk van de buitenwereld werden. Als ze 's morgens heel vroeg wakker werd, was het weer haar eerste gedachte: het was goed, dat ze de kinderen had.

De weken gingen voorbij en er was geen bericht van Joseph. Ze had het tevoren geweten, dat de postverbinding met het onbewoonde noorden te gebrekkig was om op enig bericht te rekenen; er moest al toevallig iemand uit die streken de reis naar de bewoonde wereld ondernemen en een brief meenemen. Voor Dina, die tot nu toe nooit langer dan een paar dagen zonder Joseph was geweest, leek het, alsof een donkere leegte hem had opgeslokt. Nu ze niet meer vroeg naar bed kon gaan, omdat de dadelijk vuile en kapotte kleertjes van de kinderen haar avonden opeisten, hadden haar gedachten vrij spel, terwijl haar handen bezig waren; visioenen omgaven haar van Joseph, door rovers neergeslagen en ver van de mensen ergens in de wildernis liggend, of Joseph in een donkere, vochtige cel, waar Turkse soldaten hem in hadden gesmeten. Als ze zich er bewust van werd, waar haar gedachten haar heen voerden, deed ze haar best, ze over te schakelen naar het enige gelukkige beeld, dat ze wist te bedenken: voetstappen buiten haar huis, een klopp op de deur, en zij die de deur opende en in Josephs armen lag. Dat beeld loste zich

op in één zin, die Joseph dan in haar oor zei: „Ik kom jullie halen, jou en de kinderen. Kom mee, weg van hier.” Maar dan week het, en maakte plaats voor de angst-visioenen, die van voren af aan hun dans om haar heen begonnen.

En toen de weken de maand overschreden, kwam er een nieuw schrikbeeld bij: het geld raakte op. Alles kostte heel weinig, maar dat weinige moest er zijn. Eten moest er zijn, genoeg eten om Chaia niet nòg dunner te zien worden dan ze door de afmattende zomer al was. Als het nog een week langer duurde, zonder dat ze een bron van inkomsten had gevonden, wist ze niet waar het verder vandaan moest komen. Ze dacht aan de klaagvrouwen, die ze bij de tempelmuur had gezien, beroepsklaagsters, die hun hand uitgestrekt hielden en wachtten op wat er in zou vallen. Soms hadden ze kinderen bij zich om het meelijwekkende beeld te voltooien: slappe, bleke wezentjes met ontstoken ogen en gerafelde voden om zich heen. Weer een angst-visioen, – maar dit had tenminste het tastbare nut, dat het haar dreef tot het vinden van een oplossing: haar naaimachine, die ze had meegebracht, maakte het mogelijk om 's avonds, soms ook overdag, soms ook een deel van de nacht, onderkieren te naaien voor wie het betalen kon. Iedere avond tilde ze de naaimachine op de tafel en iedere nacht tilde ze hem er weer af naar de hoek van de kamer. Het mooie witte katoen, dat ze in het Ara-

bische stoffen-straatje had gekocht, betaalde ze met wat bijna het laatste geld leek te zijn. Ze had haast; die haast dreef haar handen voort. Na veel te korte nachten stond ze 's morgens bleek en uitgeput op en aanvaardde haar nieuwe dag, haar volle dag, die toch nog tijd liet voor angstbeelden.

De eerste regen viel, – de eerste regen, die ze in dit land zag vallen. Op de één of andere manier was er iets hoopvols in die regen, – misschien omdat het een nieuwe periode inluidde, een periode, die Joseph mogelijk naar haar toe zou brengen. Er was een kort ogenblik minder stof in de wereld; er werd iets schoongewassen, dat met een troosteloze laag bedekt was geweest. Er was misschien tòch ergens een toekomst.

Maar het geloof in een toekomst ontzonk haar helemaal, toen Chaia, met haar zwakke weerstand, begon te hoesten en hoge koorts kreeg. De kinderen waren wel eens eerder ziek geweest, maar nog nooit zonder Joseph. De aanwezigheid van de vader-arts had Dina onzelfstandig gemaakt, waar het ziekte betrof. Aan de mogelijkheid van ziekte hadden zij noch Joseph gedacht, toen ze van elkaar afscheid namen.

Er waren oude buurvrouwen, die raad gaven en die met zekerheid verwachtten, dat hun raad zou worden toegepast. Dina was te veel door Joseph geschoold, om ook maar iets van die raad op te kunnen

volgen, en toen trokken de buurvrouwen de handen van haar af: ze moest het nu maar zelf weten.

Aan het eind van die eerste ziekte-dag vond ze een oude dokter, die van zijn jeugd af in deze omgeving gedokterd had. Toen ze hem in haar kamer zag, oud en onverzorgd, schrok ze wel een beetje; toen hij met ongewassen handen het onderzoek begon, schrok ze nog meer. Maar zonder dokter kon haar kleine meisje toch niet blijven. Het leek op de één of andere manier beledigend voor de oude man, te zeggen dat haar eigen man arts was; het enige wat ze zich verplicht voelde te zeggen, met haar Hollands begrip van niemand-erin-laten-lopen, was: dat ze bijna geen geld had. Hij bekeek haar van het hoofd tot de voeten, eer hij gemeedelijk antwoordde:

„Dat hindert niet, mijn kind.”

Chaia was bang voor die vreemde man en huilde; hij riep met luider stem in het Jiddish, dat ze stil moest zijn, en toen huilde ze nog meer. Dina nam haar dicht tegen zich aan en streelde haar, maar het onderzoek werd er niet door vergemakkelijkt.

„Vader moet me luisteren!” riep Chaia, en Dina fluisterde haar in, dat een andere keer vader haar zou luisteren, maar dat deze keer die oude opa het moest doen.

„Het is geen opa!” mokte het kind. Het was ook helemaal geen opa, moest Dina haar zwijgend toegeven.

Tenslotte lukte het toch; Dina kon de volgende morgen een medicijn bij hem afhalen, zei hij. Verlicht dat het voorbij was, stopte Dina het kind in en liet het gordijn, dat de slaaphoek van de kinderen afschuttede, met een zucht vallen. Hij haalde uit één van zijn zakken een doosje te voorschijn, waaruit hij een pilletje aan Dina gaf.

„Als ze hoest, mag je haar dit alvast geven.”

„Ik heb bijna geen geld,” waarschuwde Dina nog eens.

Hij legde zijn ongewassen handen op haar schouders en herhaalde: „Dat hindert niet, mijn kind.” Toen streken zijn handen, van haar schouders, langs haar armen naar haar borsten, die hij met oude-mannen-begeerte betastte eer hij ze liet dalen langs haar heupen.

Een verlamdende schrik deed haar een ogenblik weerloos toelaten, wat ze niet dadelijk begreep de betaling te zijn in plaats van geld. Toen week ze achteruit, tegen de muur, haar ogen in het lamplicht wijd van afkeer.

„Niet doen, – niet doen,” stamelde ze.

„Kom, kom,” zei hij, de handen gereed, „ik zal je kind voor niets behandelen...”

Ze herstelde zich, richtte zich op en zei, duidelijk fluisterend:

„Mijn kind hoeft niet verder behandeld te worden. Als mijn man thuiskomt, zal hij haar verder behandelen. Hij is zelf dokter.”

Met bijna komische schrik herhaalde hij: „Je man?”
„Mijn man. Hij kan nu iedere dag thuiskomen.”
„Ik dacht, dat je een weduwe was, of een verlaten
vrouw.”

Toen hij weg was, bleef dat laatste woord naklinken in de kamer: een verlaten vrouw.

„Ben ik dat?” vroeg ze zichzelf.

De vraag bleef in haar rondwoelen tot in de droom.

HOOFDSTUK VIII

De paarden kenden de weg wel uit het hoofd, met alle scherpe bochten en alle afgronden, waarmee ze plotseling geconfronteerd werden. De man vóór in de postwagen kende de weg gelukkig ook uit het hoofd, wat niet wegnam, dat zijn aandacht geen ogenblik mocht verslappen. De reizigers, waar Joseph één van was, wisten hoe gevaarlijk de weg was en moesten blind op God en op de voerman vertrouwen, om niet bij iedere bocht van schrik ineen te krimpen. Een paar baardige grijsaards lazen halffluid het gebed voor de reis, en die om hen heen zaten stemden in met een telkens herhaald „amén”. De oude, gerimpelde vrouw, die naast Joseph zat, zong in zichzelf; Joseph begreep, dat ook dit een gebed was en neerkijkend in de wilde, prachtige diepten dacht ook hij „amén”. Hij herinnerde zich de tocht in omgekeerde richting, toen hij met Dina en de kinderen, nog niet hersteld van de zeeziekte, van de haven in Jaffa naar Jeruzalem was gereisd. Ze waren toen te ziek geweest, om veel te beseffen van de gevaren; als de wagen helde of schokte, dachten ze heel gelaten, dat nu het eind wel zou komen, en ze vonden het maar goed ook, omdat ze tòch met elkaar waren

en omdat het eind meteen het eind van hun ziekte en akeligheid zou betekenen. Het had dagen geduurd, eer ze er bovenuit kwamen; alleen de kinderen hadden zich hersteld, zodra de reis een einde had genomen en ze zich konden oprollen in een stilstaand bed in plaats van op vaders of moeders wankel schoot.

Pas toen de weg aan grilligheid en gevaar, en tegelijk aan schoonheid begon te verliezen, ging Joseph op zijn omgeving letten. Het waren meest oude mensen, en de paar jonge mannen hadden toch al de ouwelijk gebogen gestalte en de schaduwen onder de ogen, waardoor ze later het evenbeeld zouden vormen van de ouden. Hij voelde zich jong tussen hen allen, en hij was toch al goed in de dertig. Jong voelde hij zich vooral als hij dacht aan het doel van zijn reis: een nieuw begin. Wát hij ook zou vinden, het zou een begin zijn: het begin van een taak, van een toekomst die hem en de zijnen niet alleen omvatte, maar zijn hele volk, – en tegelijk zou het een her-begin van hun huwelijk zijn. Want Dina zou er gelukkig zijn en eindelijk de rust vinden, die hij haar tot nu toe niet had kunnen geven: de rust van een vaste plek, van verworteling, zonder de angst, weer te worden uitgetrokken.

De vrouw naast hem zat nu stil voor zich uit te kijken, het door een zijden doek omhuifde oude hoofd in een geregelde deining. De perkamenten handen lagen in de schoot; hij moest er voortdurend

naar kijken, omdat ze van een antieke schoonheid waren en omdat de rimpels een geschiedenis schreven in het vergeelde perkament van de dunne huid. Soms keek hij van de zwarte schoot omhoog langs het donkergrijze jak, dat haar magere, gebogen bovenlijf omhulde, naar het gezicht. Het was tijdloos mooi, dat gezicht; alle tijdelijke schoonheid van gave lijn, tere tint en lokkende bloei had het achter zich gelaten, en wat bleef was een verhaal van wijsheid en overwinning, in rimpels gegrift rondom een bleke mond en diepe, verzachte ogen. Het was maar een klein deel van het gezicht, dat de hoofddoek vrij liet, maar het was net groot genoeg om het verhaal te vertellen, dat Joseph, gespannen als een kind, er van af las.

„Zó zal moeder zijn, als ze heel oud wordt,” dacht Joseph. Zijn moeder, zoals hij zich haar beeld van het afscheid voor ogen haalde, was nog niet oud genoeg om alle schoonheid uit haar jeugd te doen vergeten; rimpels had ze nog weinig, – haar geschiedenis had niet zo veel lettertekens nodig om te worden opgetekend, want ze had naast vader geleefd in liefde en geluk, en de dagelijkse zorgen hadden hen bezocht in een tijd, dat ze jong genoeg waren om ze op te vangen.

Hij keek van de handen naar het gezicht, en weer terug, en toen vond hij de moed om in het Jiddish tot haar te spreken. Hij vroeg, wat iedere buur in een postwagen vraagt: waar ze heen reisde.

„Naar Jaffa,” zei ze, met een versleten, bevende stem. „Ik reis mijn dochter en mijn kleinkind tegemoet. Ze komen ook naar Jeruzalem.”

„Waar vandaan?”

„Uit mijn land, – uit Russisch Polen.”

Hoe lang ze al in dit land was.

„Nog niet lang; vier jaar pas. Toen mijn man – zijn nagedachtenis zij gezegend – gestorven was, ben ik hierheen gereisd.”

„Alleen?”

Ze knikte stil: ja, ze was alleen op reis gegaan, – maar nu zou ook haar dochter hier komen en dan was ze niet meer alleen. Háár man was ook gestorven, en nu kwam ze naar moeder toe.

„Waren er pogroms in jullie land?” vroeg Joseph. Misschien konden deze vrouwen de angst om vervolgingen niet meer verdragen, als er geen man was om ze te beschermen,

„Pogroms? Nee, bij ons niet. Bij ons hadden de Joden het wel goed.”

„Waarom ben je dan hierheen getrokken, helemaal alleen?”

Ze keek hem aan met een vergevende glimlach om zó'n domme vraag.

„Waarom? Waarom gaat de Jood hierheen? Waarom ben ik hierheen gegaan. Omdat ik wilde. Omdat ik verlangde, hier te zijn.”

Joseph vroeg niet verder.

De postwagen ging niet verder dan Jaffa en Joseph moest een nieuwe vervoergelegenheid zoeken. Het duurde een dag eer hij met een wagen mee kon rijden, die in de richting van Haifa reed. De man had vracht uit Jaffa gehaald, die hij naar zijn boerderij in Zichron Jaäkov moest brengen, maar al was de wagen vol en al hadden de paarden veel te trekken, er was nog wel een plaats naast de voerman, waar Joseph tot Zichron mee kon rijden.

De man was niet veel ouder dan Joseph, en daarom hoopte Joseph, dat hij misschien Hebreeuws zou spreken, maar toen hij zich in een langzame, voorzichtige, door wagenschokken onderbroken Hebreeuwse zin tot hem wendde, schudde hij het hoofd.

„Wij spreken geen Hebreeuws,” zei hij in ’t Jiddish. „Dat is iets voor die in het noorden, die kibboetsiem. Wij houden ons maar aan het Jiddish, – en Arabisch, voorzover onze Arabische arbeiders nog geen Jiddish spreken.”

„Ik ben op weg naar die daar in het noorden,” zei Joseph.

„Dat dacht ik al,” lachte de man. „Als iemand in het Hebreeuws tegen me begint, weet ik al, hoe laat het is.”

„Maar je bent toch al lang in het land, als je een boerderij hebt?”

„Ik was twee jaar oud, toen ze me hierheen brachten, en mijn broer is hier geboren.”

„En nog altijd spreken jullie geen Hebreeuws?”

„Bij ons niet. Wij zijn niet zulke nieuwlichters. En we hoeven geen nieuwe taal te leren ook: in een ommezien spreken de Arabieren Jiddish met je mee.”

Ergens klopte iets niet: „we zijn niet zulke nieuwlichters” – en de ouders van deze man waren naar dit land gekomen, en hadden zelfs een boerenbedrijf opgezet, toen de drang naar Tsion nog niet begonnen was, vat op het Joodse volk te krijgen. Hadden de progroms hen in plaats van naar Amerika en Europa, naar Palestina gedreven? Hij kon het deze man niet vragen: hij was als tweejarig kind hierheen gebracht; hij kon niet spreken van een wil en een verlangen, of van een dwang en een noodzaak.

„Zeker nieuw in het land?” vroeg de man naast hem.

Joseph knikte.

„Nou moet je goed opletten,” zei de boer. „Je zult er nog wel eens aan denken, wat ik je nu zeg: die beweging van die daar in het Noorden, dat wordt niets. Ze hebben geen idee van geld verdienen. Ze staan niet met hun voeten op de grond. Ze werken zich half kapot en ze krijgen er niets voor in hun handen.”

Met een glimlach bedacht Joseph, dat hij wel eens eerder in zijn leven zó had horen spreken. Wanneer? O, in duizend verschillende vormen. Toen hij student was geweest, had Barend Keuning gevraagd: „streef

jij dan nergens naar?” En Dina’s vader, – en de velen, die de staf over hem gebroken hadden, toen ze van zijn plan hoorden om hierheen te gaan. „Ze staan niet met hun voeten op de grond.” En juist om met de voeten op eigen grond te staan, had hij Dina en zijn kinderen mee hierheen genomen!

„En je ouders dan?” vroeg hij. „Stonden die met hun voeten op de grond, toen ze hierheen kwamen?”

De man grinnikte.

„Mijn ouders, – nee. Ze hadden niet de minste reden om hierheen te gaan, want ze hadden het goed in hun land; dat hebben ze me zelf verteld. Nee, zij stonden net zo min met hun voeten op de grond als die daar in ’t noorden, – en net zo min als jij.”

„Hoe weet je dat?”

„Aan je gezicht. Ik kèn dat soort. Ik had dadelijk dóór, dat je op weg naar zo’n kibboets was.”

„Maar je ouders zijn toch geslaagd.” Hij keek naar de doorvoerde paarden en hun even doorvoede voerman. „Dus zo héél ver hadden ze het niet mis.”

De man keerde zich met zijn gezicht naar hem toe.

„Wel eens van de Baron gehoord?”

„Baron Edmond de Rothschild? Ja.”

„Wel: als die er niet was geweest, zat ik hier niet naast je, want dan had mijn vader me waarschijnlijk met een steen om mijn nek in de zee kunnen verzuipen, omdat hij geen andere keus had. Zó ver hadden ze het geschopt, mijn ouders en de andere lui, die met

hen hun land hadden verlaten om hierheen te komen: ze hadden geen brood meer om te eten, en de Baron heeft ze net op het laatste ogenblik gered.”

Joseph zat stil naast zijn buurman, voorzover hij stil kon zitten in een wagen, die wild geschokt werd over stenen en kluiten; een weg was er al lang niet meer. Een weg was er alleen geweest in het begin van deze tocht, die in de donkere morgenuren begonnen was en waarschijnlijk in de donkere avonden in Zichron Jaäkov zou eindigen. Hij dacht door over deze Joden, die naar een onbekend land waren gedreven door een drang, die vele verbannen geslachten aan hen hadden doorgegeven. Hadden ze die drang begrepen? Ze hadden er in elk geval niets van kunnen ingieten aan deze zoon, die in het land van hun heimwee was opgegroeid. Eerbied was er alleen in de stem van die zoon geweest, toen hij sprak over de Baron, hun redder, en niet toen hij sprak over zijn ouders, die hij duidelijk als dwazen zag.

„Ik zal je wat zeggen,” kwam de stem naast hem. „Als ’t wat meeloopt, zijn we vanavond in Zichron. Je kunt dan toch niet verder, dus je overnacht bij ons. Dan zal mijn vader je zo ’t één en ander vertellen, en dan zul je de buik wel vol hebben van die nieuwlichterij, die het zonder de hulp van een Baron wil stellen.”

„Maar ik was van plan, in één door te reizen,” zei Joseph. „Ik heb vrouw en kinderen in Jeruzalem, en ik wil zo gauw mogelijk bij ze terug zijn.”

De man zat te schudden van de lach.

„Reis jij maar door, in je eentje in het donker. Dan kom je nooit meer bij je vrouw en kinderen terug, want dan zal morgen wel de één of andere herder je naakte lijf ergens in de bergen vinden.”

Ondanks het lachen was het te horen, dat dit ernst was. Hij zou er van moeten afzien, in het donker te reizen. Als hij vanavond in Zichron aankwam, mocht hij van geluk spreken, – en als hij in een week zijn doel bereikte, had hij een voorspoedige reis.

„Goed, – als ik je gast mag zijn voor deze nacht...”

„Met plezier. Werk heb ik niet voor je, maar een onderdak nog altijd wel. Je zult toch geen werk bij ons zoeken, wel?”

„Ik ga immers naar zo’n kibboets?”

„Dan is het goed. We hebben genoeg aan de Arabische werkers, en die zijn veel goedkoper dan jullie.”

„Jullie” – wie was jullie? Zij die hun kinderen niet met een steen om de nek in zee wilden verzuipen en toch ook niet bij de Baron om hulp wilden aankloppen? Het duizelde hem een beetje.

„Wat voor werk doe je al zo?” vroeg de man naast hem.

„Dokteren, – en koeien melken.”

„Dokteren? Ben je een dokter? Maar man, dan hoef je het immers zo ver niet te zoeken? Dan kun je overal terecht, en goed terecht ook.”

„Dat is niet wat ik zocht,” zei Joseph kort en verviel in zwijgen.

Ze spraken niet veel meer, al de uren van hun moeilijke reis.

Toen de zon, tot hun grote verlichting, in felheid afnam, reed de wagen over een houten vlonder, die een helder stroompje overbrugde. De lieflijkheid van het stroompje tegen de barre achtergrond van plotseling rijzende rotsen deed Joseph opveren uit zijn moede versuffing.

„Wat voor rotsen zijn dat?” vroeg hij zijn tochtgenoot.

„Het eind van de Karmel. Nu zijn we gauw thuis. Zichron ligt op de Karmel.”

Het pad ging omhoog aan de binnenkant van de rotsketen. Verder het land in was een zacht-glooiende vlakte, in het oosten omlijst door de teder-gebogen silhouetten van een heuvelreeks, die rozig afstak, in het licht van de ondergaande zon, tegen de pure oosterhemel. Bij het stijgen werd in het westen een rand van de zee zichtbaar, blinkend in de rossig-achtergelaten stralen van de verdwenen zon. Joseph wenste Dina naast zich om met hem deze betovering te ondergaan.

Met een ruk hielden de paarden stil.

„We zijn er,” zei de voerman. „Je kunt hier overnachten, dokter.”

Joseph was wel eens eerder van een wagen gestapt

vóór een boerderij, en had wel eens eerder horen zeggen: „Je kunt hier overnachten, dokter.” Maar zó door elkaar gerammeld was hij nog niet van een wagen gestapt, en zó misplaatst had het woord dokter hem nog nooit geleken. In de drie dagen, dat hij onderweg was, had hij zijn dokterschap vergeten; hij geloofde, dat hij aan het eind van zijn reis meer met koeien dan met de zieken te maken zou hebben. Maar de huisgenoten van zijn gastheer, de oude vader, de jonge vrouw, hadden de titel „dokter” opgevangen; dat was ook de bedoeling van de man geweest, want de hele weg door, nadat hij het beroep van zijn gast had geweten, had hij hem niet zo aangesproken. Ze haalden hem met gastvrijheid en wat respekt in, en binnen het uur werd er een zwerende nagel geproduceerd, waar hij zijn kundigheden op kon vertonen.

„Hebben jullie hier geen dokter?” vroeg hij.

„Jawel, de laatste jaren wel. Maar die haal je niet bij een zwerende nagel.”

Met innerlijke pret zette Joseph zich aan de curende taak, die hem een rechtmatige betaling voor de gastvrijheid scheen te zijn. De familie keek goed toe, en toen ze de ervarenheid van zijn vingers hadden gelezen, knikten ze tegen elkaar. Joseph onderschep-te die knikjes en wist, dat hij gewogen en zwaar genoeg bevonden was.

„Man, je zoudt goud kunnen verdienen!” zei de jongere heer des huizes bewonderend.

„Dat is niet de bedoeling,” zei Joseph kort.

„Zei je niet, dat je vrouw en kinderen had?” vroeg de man, scherper dan hij misschien wilde.

Eén ogenblik had Joseph het beeld van Dina en de beide kinderen voor ogen, zoals hij ze drie dagen geleden had achtergelaten: Dina, een beetje bleek, maar met een moedig lachje. Dina, die het doktershuis in het gezeten dorp had achtergelaten, en de tuin met bomen en schaduw en bloemen en groenten. Dina, die iedere dag water zou moeten aanslepen, alleen, zolang hij onderweg was, – Dina, die de zware vracht op zich nam van wat *hij* nastreefde. Zou Dina liever hebben, dat hij goud verdiende, als hij dat werkelijk zou kunnen? Nee, – nee, – zo was ze niet.

Hij wendde zich onverhoeds tot de oudere man, de vader van een zoon, die als tweejarig kind hierheen was gesleept.

„Wilden jullie goud verdienen, toen jullie groep naar dit land kwam? Hoe lang is het geleden? Dertig jaar zowat?”

De manschrokevenen keek zijdelings naar zijn zoon.

„Ja, dertig jaar. Goud verdienen?” – hij grinnikte even, – „nee, dat was niet de bedoeling. Goud verdienen konden we ginds wel.”

Joseph leunde voorover, zijn ogen onderzoekend op de oudere man gericht.

„Jullie hadden vrouwen en kinderen, hè?”

De man knikte, half beschaamd.

„Waarom zijn jullie hierheen gegaan?”

„Waarom? Waarom gaat een Jood hierheen? Is er soms ergens anders op de wereld een thuis voor hem? We *wilden* hierheen; er was niets meer aan te doen, want we wilden.”

„Dat is, wat ik weten wilde,” knikte Joseph.

„Waarom?” vroeg de oude man.

„Omdat er dus meer zijn, die een goed land in de steek kunnen laten voor iets anders dan goud.”

Ze keken elkaar aan als samenzweerdere, de immigrant van dertig jaar geleden en hij, de nieuweling. Het ging over de hoofden van de andere jonge mensen heen: die keken elkaar óók aan, en lachten.

„Vertel nu maar meteen, hoe het jullie in 't begin is gegaan, vader. Daar kan de dokter nog es wat van leren.”

Toen begon het verhaal, dat tot laat in de avond voortduurde.

Ze wilden boeren worden in het eigen land, deze groep uit Roemenië. Ze hadden wat geld meegebracht om door de eerste jaren heen te komen, als de grond van Zamarin nog niets opbracht en ze toch moesten leven. Eén van hen was hun leider, en op zijn naam stond het geld geschreven. Er waren kleine kinderen, en er werden ook kinderen geboren in dat eerste jaar. Ze hoopten toen, dat hun kinderen het hier goed zouden hebben.

Toen hun leider plotseling stierf, was het volgens

de Ottomanse wet een vanzelfsprekende zaak, dat zijn geld in de handen van de Turkse regering viel. De groep bleef volkomen berooid achter, en het land was nog niet aan opbrengst toe.

Er werden meer kinderen geboren. Ze wisten niet waartoe, – als ze die kinderen en hun moeders toch niet te eten konden geven. Als er ernstige ziekte was, betekende dat dood, want verbinding met de stad en een hospitaal was er niet en voor geneeskundige hulp waren ze aangewezen op oude, bijgelovige Arabische vrouwen, die met kruiden en toverspreuken werkten. En honger was er, altijd honger, al trokken de mannen er op uit om zich als arbeidskrachten te verhuren.

In hun nood schreven ze smeekbeden om hulp naar de landen van Europa, waar grote Joodse gemeenschappen waren. Eén brief trof doel: er kwam een man uit Frankrijk om kennis van de toestand te nemen en toen die gezien had, hoe het met hen stond, beloofde hij, zich te wenden tot de jonge Joodse filantroop in Parijs, Baron Edmond de Rothschild. Lukte het hem, de baron voor hen te interesseren, dan was er een uitkomst; lukte het hem niet, dan deden ze beter, hun vrouwen en kinderen de rotsen af, door de kustvlakte naar de zee te brengen en ze daar te verzuipen.

„Het lukte hem,” zei de oude man. „De baron heeft ons gered.”

Telkens als hij de naam van de baron noemde, maakte de man een beweging van op willen staan uit zijn stoel. Voor Zamarin, dat naar de vader van de baron, James de Rothschild, Zichron Jaäkov werd genoemd, Herinnering aan Jaäkov, was de baron een heilige geworden; hij had, met helder inzicht, geld geïnvesteerd in de ontwikkeling van de nederzetting als landbouwcentrum, en vooral de wijnbouw en daarna de wijnkelders hadden Zichron Jaäkov welvarend gemaakt. De kinderen van toen, nu volwassen, hadden de nood niet gekend, noch de blinde drang, die de ouders hierheen had gevoerd.

De oude man kon dit onbeluisterd zeggen, want de jongere mensen hadden zich al lang afgewend: ze kenden het verhaal van buiten en de welvaart van nu maakte hen niet bar nieuwsgierig meer naar de nood van toen. Het was alleen leerrijk voor de dokter, die goud kon verdienen als hij wou, en het blijkbaar niet wou.

Die dokter zelf zat stil voor zich heen na te denken, toen de oude man klaar was met vertellen. Ergens was een fout in deze geschiedenis: het mocht niet gebeuren, dat één rijk man een gemeenschap van ondergang redde, en daardoor de koning werd van deze hele streek, een koning met onbeperkte zeggenschap, die ambtenaren kon aanstellen en ontslaan en naar wiens gunst voortdurend gedongen werd. Het mocht niet gebeuren, dat het onzelfzuchtig streven,

de grondslag van de daad van dertig jaar geleden, veranderde in het duidelijk streven naar eigen welvaart, zonder belangstelling voor wat eerst het doel was geweest: de ontginning van het land. De kinderen van toen waren opgegroeid tot bezittende boeren, die lachten om de dwazen die zich een persoonlijke kans lieten ontglippen. Er was iets fout, en Joseph zou door het land zwerven tot hij de gemeenschap zou vinden, waar zijn kinderen niet het offer van die fout zouden worden.

Alsof de oude man zijn gedachten had gehoord, zei hij, fluisterend, opdat de kinderen het niet zouden horen:

„Zoals jij, zo was ik dertig jaar geleden. God zegene de baron, – maar doe jij het anders,”

„Ja, ik zal het anders doen,” zei Joseph.

Hij zei het nog eens, met een knik van verstandhouding, toen hij in de morgenschemering in de wagen klom van een buurman, die weliswaar niet naar Haifa, maar door een dwarsdal dieper het land in moest, naar Afoeleh, en dat was in elk geval in de richting van die nieuwlichters daar in het noorden, zeiden ze. De oude man fluisterde een zegenspreuk, en Joseph voelde zich begeleid door die zegening, toen de wagen wegshotste, en later, toen hij over paden bonkte, die waarschijnlijk door ezelpootjes en kamelenvoeten waren platgetreden en niet voor rijverkeer waren bestemd.

„Heb je wapens bij je?” was zowat het eerste woord dat de voerman tot hem richtte.

Joseph voelde met een reflex-beweging naar zijn stethoscoop en schudde het hoofd.

„Hoe wil je dan komen waar je wezen moet? Je zult ze onderweg ontmoeten, die wèl wapens bij zich hebben.”

„Ik wist het niet; ik schaam me,” was al wat Joseph kon aanvoeren, en hoopvol voegde hij eraan toe: „Misschien vind ik onderweg wel een stok.”

De man lachte opeens een gulle, luide lach, werd daarna weer ernstig en troostte zichzelf en Joseph met: „Nou ja, je bent groot en sterk, – misschien is in jouw handen een stok wel genoeg.”

In de dagen die volgden, – de zwerftochten na Afoeleh, – moest hij er vaak aan terug denken. Niemand in Afoeleh stond hem toe, de tocht alleen voort te zetten, en zo moest hij er twee dagen wachten tot een groep de reis ondernam in een paar karren met paarden ervoor. Ze waren allen gewapend en drukten ook hem een revolver in de hand, waar hij, weinig ervaren, als een recruit mee moest oefenen eer ze op weg gingen. Ze kwamen maar één armzalig groepje rovers tegen, die ze met wat vertoon en schoten in de lucht kwijt konden raken zonder tot werkelijk gevecht over te hoeven gaan, maar paarden en wielen bleven enige keren in de moerassige bodem steken en dan werkten ze met z'n allen uren om er weer uit

te komen. Joseph verbaasde zich het meest over de gelatenheid, waarmee deze mensen iedere hindernis namen en over de tevreden vaststelling van het feit, – toen ze de ergste moerassen en de huilendste wildernis achter zich hadden, – dat het een bijzonder voorspoedige reis was geweest en dat ze dat misschien wel te danken hadden aan de aanwezigheid van die lange Hollander, die nog dokter was bovendien.

En toen zetten ze hem af bij een groep tenten en hutten, omgeven door prikkeldraad, en zeiden, dat hij hier moest wezen. Hij nam afscheid van ze, alsof ze jarenlang vrienden waren geweest, en zij zetten hun langzame tocht voort.

Joseph liep met lange passen op het prikkeldraad toe, en bad, dat dit het huis mocht zijn voor hem en de drie, die hij had achtergelaten.

*

Hij sprak de eerste die hij tegenkwam in het Hebreeuws aan: een bonkige jonge man, die weldadig naar koemest rook en er ook naar uitzag. Dat opende hem dadelijk de toegang: ze waren het nog niet gewend, dat een vreemde het gesprek in Hebreeuws opende, – wel heel langzaam en voorzichtig Hebreeuws, maar dan toch de taal, die het stempel drukte op de richting, die de vreemdeling in wou slaan.

„Waar kom je vandaan?”

„Uit Jeruzalem.”

„Hoe lang ben je daar?”

„Een half jaar.”

„Waar kwam je eerder vandaan?”

„Holland.”

„Holland?”

Even een verbaasd zoeken in de herinnering, waar dat zowat was; dan:

„Holland? Zijn daar ook Joden?”

„Je ziet het.”

„Hoe hebben de Joden het daar?”

„Heel goed; ze zijn er burgers tussen de burgers.”

„Geen vervolgingen?”

„Nee.”

„Geen Joden-belastingen en beperkingen?”

„Nee.”

„Dan zullen ze wel vergeten zijn, dat ze Joden waren.”

„Je ziet van niet; ik ben hierheen gekomen.”

De jonge man, onder het voortlopen, keek hem aan.

„Ja, waarom ben je hierheen gekomen?”

„Waarom ben jij hierheen gekomen?” vroeg Joseph terug.

Toen glimlachten ze beiden; over de afstand van landen-van-herkomst heen hadden ze elkaar herkend.

„Ik neem je mee naar de eetzaal,” zei de ander. „Ik ben op weg er heen.”

Later zou Joseph ervaren, dat de eetzaal het hart was van deze samenleving, – dat de gemeenschappelijke zorgen en vreugden daar werden beleefd, – dat je daar te spreken kreeg wie je spreken wilde, – maar dat ieder de zorgen en vreugden van zijn hart mee nam naar zijn tent of zijn hut, ook al woonde hij daar met genoten samen: niemand durfde erkennen, dat hij in een verborgen hoek van zijn wezen eenzame éénling gebleven was, maar ieder wist het voor zichzelf, in zijn eerlijkste ogenblikken.

Ze wasten zich het stof en het zweet van gezicht en handen, buiten de houten hut, die de eetzaal was, en zetten zich op banken aan ruwe houten tafels. Een jonge vrouw droeg eten aan, dat ze op de tafels neerzette, en ieder bediende zich op zijn émail bord. Het was van een uiterste soberheid, maar Joseph had honger en was gelukkig, aan een tafel te zitten na een week van omzwervingen.

„Met wie moet ik praten over mijn plannen?” vroeg hij de jonge man. „Wie geeft hier leiding?”

„De vergadering van leden geeft hier leiding,” zei de jongeman trots.

„Maar ik zal toch met één moeten praten!”

„Die dààr zit,” – hij wees naar een even jonge man, maar met meer rijpheid in zijn sterke gezicht, – „is op ’t ogenblik de leider van onze vergaderingen. Ik zal hem voor je vasthouden als hij weg mocht lopen.”

Zo stond Joseph dan na zijn maaltijd, moe en

warm, maar moeheid en warmte vergetend, in een hoek van de eetzaal te praten met de man, die Gid'on heette en die hij ook dadelijk Gid'on moest noemen.

„Ik wil hier blijven, met vrouw en twee kinderen.”

„Hoe weet je dat?”

„Ik weet het.”

„Wat was tot nu toe je werk?”

„Dokter.”

„We kunnen wel een dokter gebruiken, maar we zijn te gezond om je hele dagen werk te geven.”

Het beste, – zijn heimelijke trots, – had Joseph achtergehouden.

„Ik heb leren melken. Ik kan in de koestel werken.”

De ander keek hem aandachtig aan.

„Kun je dat? Kun je het *goed*?”

„De boer zei van wel.”

„Als dat waar is, – en ik geloof waarachtig dat het waar is, – is het een goede combinatie: dokter en raftan.”

Even later:

„Wat kan je vrouw?”

„Alles wat ieder meisje hier kan.”

„Goed, – ik zal de vergadering voorstellen, dat je een maand hier op proef blijft.”

„Een maand?”

Hij dacht aan Dina, alleen met de kinderen in het stenen hol, dat hun huis was, en schrok. De ander zag het.

„Een maand is wel het minste,” zei hij, wat geraakt.

„Mijn vrouw heb ik alleen met de kinderen achtergelaten.”

„We moeten hier vaker de onzen achterlaten, als de gemeenschap ons opeist.”

Hij verwerkte het moeizaam. Dina's aandeel in het offer, dat gebracht moest worden, was te groot en te passief.

„Kan ik haar schrijven?”

„Er gaat wel af en toe één van ons naar de dichtstbijzijnde stad; die kan een brief posten, – maar het is niet zeker of die aankomt. Misschien reist er wel iemand over een week of wat naar Jeruzalem; die zou je een brief mee kunnen geven, en die zou misschien antwoord van je vrouw kunnen brengen.”

De gedachte aan een direct contact, met antwoord van Dina, troostte hem een beetje. Het drong niet tot hem door, dat „over een week of wat” nogal vaag was, en dat, eer de overbrenger van het antwoord de lange terugreis zou hebben volbracht, zijn proefmaand al om zou zijn.

Gid'on stond hem aandachtig aan te kijken. Met een gebaar alsof hij de oudere was, – en in deze gemeenschap was hij inderdaad de oudere, – raakte hij Josephs schouder aan en zei ernstig:

„Luister. Als je wilt slagen in deze proefmaand, moet je al het andere vergeten. Zo lang je alleen maar

reken naar het eind van de maand, naar je vrouw en kinderen, zo lang ben je niet hier. Je moet alles inzetten; dat hebben wij ook gedaan.”

Iets in hem verzette zich nog: *zij* konden alles inzetten, omdat ze alles hier hadden. Ze hadden niets achtergelaten. Ze hadden meest hier hun vrouwen gevonden, en kinderen waren er maar een paar: baby's, die hier geboren waren, en die ze veilig hier wisten, ook als ze terwille van de gemeenschap van huis werden gestuurd. Maar toen vroeg hij zich af, tegen wie hij zich verzette: tegen zijn eigen besluit om zichzelf en zijn gezin hierheen over te planten.

„Goed. Ik zal alles inzetten,” zei hij kort.

Hij zette alles in. De volgende morgen zat hij achter een kleine oriëntaalse koe, die niet heel veel melk gaf en van wie hij zich voorstelde, dat haar verdere nakomelingschap Hollands bloed in de aderen moest hebben om Hollandse melk te kunnen geven. En de volgende avond hield hij zijn eerste spreekuur, gewijs gemaakt in de primitieve hulpmiddelen door de jonge vrouw, die tot nu toe naar haar beste weten de allernodigste hulp had gegeven. Maar na het spreekuur zat hij in een hoek van de roezemoezige eetzaal, omdat hij in zijn tent, die hij met een ander deelde, niet schrijven kon, en schreef de brief aan Dina, die misschien wel in de loop van de week mee naar de dichtstbijzijnde stad zou worden genomen, maar waarvan het niet zeker was of hij aan zou komen.

Later zou hij de brief schrijven, die over een week of wat misschien wel door iemand mee naar Jeruzalem zou worden genomen en waar hij misschien zelfs antwoord op kon krijgen. Hij schreef zo direct, alsof ze morgen de brief zou ontvangen; hij zei haar, met volle overtuiging, dat ze hier zeker wortel zouden schieten en gelukkig zouden zijn. Maar toen hij opstond, moe en stijf van de zware werkdag en van het ingespannen schrijven bij het zwakke petroleumlicht, bezweet van de hitte in deze beperkte ruimte en in deze diepgelegen streek, een hitte, die zelfs 's nachts niet afliet, – toen had hij een ogenblik een visioen van een breed, veilig-bevestigd doktershuis in een bloeiend dorp, van oude beuken en beladen appelbomen, van een marmeren keukenvloer en een blinkend-koperen pomp.

Buiten, op weg naar zijn tent, onder de wemeling van sterren, zag hij het gedegen beeld vervagen voor de dynamische werkelijkheid, die hem omgaf: jonggeplante cypressen, recht en dun en steil, – oneffen, moeilijk-begaanbare grond vol distels, – verspreide tenten en hutten, – op kleine afstand een zacht, tevreden geloei van een koe, – en verder af een staag, ononderbroken ruisen: de Jordaan, die de brede schoot van het Meer van Tiberias verlaten had voor een eigen, bewogener tocht naar onvermoede verten.

Na vier dagen al ging er iemand naar de stad en kon hij zijn brief meegeven, – maar toen was hij al meer geïnteresseerd in de tocht van hun afgezant om de medicamenten, die hij zou meebrengen, dan om de brief, die hij zou doorzenden. Kinine en jodium waren zowat de enige dingen, die ze in voorraad hadden, en Joseph, die een lange en toch bescheiden verlanglijst had meegegeven van genees- en verbandmiddelen zag met kinderlijk verlangen de terugkomst van hun bode tegemoet.

Hij wist al niet meer, wie hem nader waren: de gezonde koeien, schuilend voor de zomerhitte zoals in Holland de koeien in de koestal schuilden voor de winterkou, of de zieke mensen. Te melken was er iedere dag, en zieke mensen waren er niet iedere dag. Ze kwamen bij hem met hun kleine ongevallen, maar hij voelde, dat er nog tijd zou moeten verlopen eer ze bij hem kwamen met hun diepere klachten: hun trots verbood hen, ziek te zijn anders dan met hoge malaria-koortsen, en van malaria hadden ze meer ervaring dan deze nieuw-aangekomen dokter: ze trokken zich ermee in hun tent terug, slikten kinine, leden hun ellende uit en kwamen vermagerd en met holle ogen op een goeie dag in de eetzaal terug, – of kwamen niet terug, want sinds ze drie jaar geleden begonnen waren, hadden er al twee de worsteling tussen een jong hart en slopende koortsen, tussen levenswil en karige voeding, tussen toekomstdromen en al

te zwaar werk moeten opgeven: de kleine begraafplaats vertelde ervan.

Toen de bode na een paar dagen terug kwam, had hij maar een klein deel van de verlangde medicijnen kunnen krijgen, maar voor Joseph betekende het al zó'n verruiming van zijn materiaal, dat hij er kinderlijk blij mee was. Terloops vroeg hij, of de brief gepost was, en het antwoord: „Jawel, maar dat zegt nog niet veel,” getuigde van zó veel ervaring, dat zijn hart samenkromp om Dina, die zonder bericht bleef. Hij had waarachtig wel alles ingezet, toen hij zich aan de proefmaand onderwierp: zijn vrouw had hij ingezet, en ze wist het niet.

Toen er twee weken voorbij waren gegaan en hij al zó zeer deel had aan de gemeenschap, dat hij noch de anderen aan het slagen van de proef twijfelde, ondernam één van de makkers, in opdracht van de vergadering der leden, de zware reis naar Jeruzalem. Joseph hoorde er pas een uur vóór zijn vertrek van, omdat hij nog niet het recht had, aan de vergaderingen deel te nemen. Hij hoorde het, terwijl hij een koe aan 't melken was, en de koe trapte bijna de melkimmer om van de plotselinge ruk, die ze aan haar uier voelde.

„Dat had Gid'on me wel kunnen zeggen!” stoof hij op, in sneller Hebreeuws dan hij tot nu toe gesproken had.

De andere melker haalde de schouders op.

„Gid'on is verantwoordelijk voor de gemeenschap, – niet voor elk apart.”

Joseph antwoordde niet, molk de koe leeg en stond toen heel beslist op.

„Ik moet naar mijn tent. Over een half uur kom ik terug. Ik moet mijn vrouw schrijven en Arjeh de brief meegeven naar Jeruzalem.”

„En jouw koeien dan?”

„Of ze moeten een half uur wachten, òf jij moet ze overnemen.”

Hij zei het met zó veel beslistheid, dat de ander verbaasd opkeek en aarzelend zei:

„Nou, – één van jouw koeien kan ik er wel bij nemen.”

„Neem dan Cleopatra, – die is nog het minst aan me gewend.”

In zijn tent vergat hij Cleopatra, en al de andere koeien die wèl aan hem gewend waren, en schreef, schreef. Dina stond levensgroot vóór hem, terwijl zijn pen over het papier joeg; zijn lippen vormden vaag de woorden, die zich aaneenregen tot zinnen. Toch werden zijn gedachten tot korte vorm samengedrongen door het ondergronds aanwezige bewustzijn van de beperkte tijd, die hem gegeven was. In die korthed moest hij zijn belevenissen vertellen, zijn hoop op een goede toekomst voor haar en hem en de kinderen in deze omgeving, die al een stuk van hemzelf begon te worden, zijn verlangen om terug te

komen en hen alle drie mee te nemen, en zijn liefde, die hij opeens weer herkend had op het ogenblik, dat de mogelijkheid van een direct contact zich aan hem voordeed. Hij eindigde toch nog met het onbevredigende begrip, dat alles in deze brief ontbrak, wat hij erin had willen gieten; zonder over te lezen, omdat zijn tijd voorbij was, sloot hij de brief en haastte zich om Arjeh te vinden, – wat niet heel eenvoudig was. Toen hij de brief overreikte, legde hij met iets te veel klem uit, hoe hij Dina kon vinden; Arjeh, vervuld van de grote reis, de eerste nadat hij in het land was aangekomen en zich hier had neergelaten, knikte vaag en zei, hartelijk maar onbestemd:

„Komt in orde!”

Toen Joseph hem even later op dezelfde toon precies hetzelfde tegen een ander hoorde zeggen, zonk zijn hart en wist hij opeens niet meer, of Dina ooit zijn brief in handen zou krijgen.

In de stal, waar hij Cleopatra gelukkig met lege, maar zijn andere koeien met volle uiers aantrof, vond hij de weg terug naar de werkelijkheid, waar hij in leefde en waar Dina en de kinderen in zouden komen te leven. Het geluid van de woorden, die hij in zijn brief had gefluisterd, werd overstemd door de metalen klank van de emmer, die antwoordde op het felle neersuizen van de melkstralen.

Vier weken was hij nu hier; hij vroeg Gid'on, zijn geval voor de vergadering van leden te brengen, opdat hij, als ze hem en zijn gezin wilden aanvaarden, naar Jeruzalem kon reizen om vrouw en kinderen hierheen te halen.

„Kun je ze niet alleen laten overkomen?” vroeg Gid'on, met de koppige beperktheid van één, voor wie het belang van deze gemeenschap het enig geldende was. „Je kunt moeilijk hier gemist worden, – in de stal niet en op het spreekuur niet.”

Joseph lachte.

„Zeer vereerd, dat ik niet gemist kan worden. Maar ik kan ze niet alleen laten overkomen, – dat weet je zelf wel. En bovendien: hoe kan ik het haar laten weten? Ik weet niet eens, of ze mijn beide brieven heeft gekregen.”

„Wacht tot Arjeh terug komt. Die heeft misschien antwoord bij zich, en hij moet wel één dezer dagen hier zijn.”

Eén dezer dagen betekende nog een week, waarin Joseph, ongeduldig nu, zich in het uitstel schikte. Toen kwam Arjeh terug, uitgeput na een moeilijke tocht, maar dadelijk omstuwde door de makkers en bijna niet te bereiken. Toen Joseph hem eindelijk te pakken kreeg, vroeg hij dadelijk:

„Heb je haar gevonden?”

„Haar... Wie...?” – en met een verschrikt gebaar greep hij in zijn tas, grabbelde er wat in rond en

bracht Josephs brief te voorschijn. „Vergeten! Er was ook zo veel...’

Joseph, in de kibboets al bekend om zijn Hollandse gelijkmatigheid, werd spierwit. Hij greep Arjeh bij de schouders, vloekte in ’t Hollands, schudde hem dooreen en stamelde schor:

„Vergeten! Weet je wat je vergeten hebt?”

Anderen, geschrokken van de bij hem onverwachte uitbarsting, maakten zijn greep los, sussend. Hij liet zijn handen opeens slap neerhangen, slikte, en zei, met diezelfde hese stem:

„Anderhalve maand heeft ze niets gehoord. Ze denkt dat ik dood ben.”

Hij zag Gid'on tussen de anderen staan en zei:

„Anderhalve maand is genoeg. Vanavond moet er vergadering zijn en morgen vertrek ik.”

„De vergadering zou overmorgenavond zijn,” begon Gid'on, toch met wat aarzeling.

„Vanavond,” zei Joseph en ging met zware schreden naar zijn tent.

Op het spreekuur, vroeg in de avond, concentreerde hij zich als gewoonlijk op de patiënten, die hem wat vragend en angstig aanzagen. Ze hadden in de eetzaal de aankondiging gelezen, dat vanavond ledenvergadering was en dat het geval Joseph het eerste punt op de agenda zou zijn. Wat later op de avond kwam Gid'on naar hem toe en deelde mee, dat

hij vrouw en kinderen kon gaan afhalen, want dat de vergadering positief had besloten.

„Ik reis morgen,” was alles wat Joseph antwoordde.

„Hoe?” vroeg Gid'on nuchter.

„Ik vind wel een gelegenheid.”

„Als je twee dagen wacht, passeert de trein uit Mekka het station in Tsemach, op weg naar Haifa. We brengen je met de ezelwagen naar Tsemach; dat is dichtbij. Wees verstandig.”

Joseph keek verrast op bij de persoonlijke klank in Gid'ons stem. Twee dagen wachten? Maar een treinreis was vlugger...

„We willen je al niet meer missen,” voegde Gid'on er ter verklaring aan toe. En dat was alles.

*

Eén uur maar duurde de reis in de ezelwagen naar het kleine, schaduwloze huisje in Tsemach, dat station heette; drie uur maar duurde het wachten in de felle zon, zonder lotgenoot en alleen in gezelschap van de schilderachtige Arabier, die het huisje bewoonde en die in veel Arabisch, een beetje Hebreeuws en een expressieve aanvulling van gebaren met Joseph van gedachten probeerde te wisselen; tien uur maar duurde de aarzelende tocht van de amechtige trein, waarin Joseph het wisselende land-

schap begerig in zich opnam, op een houten bank gezeten tussen twee Arabieren, van wie de één de fez met sneeuw wit neteldoek omwikkeld had ten teken, dat hij Mekka had bezocht, en de ander zijn felle ogen in het verweerde gezicht van onder de witte burnous niet afliet van de jonge, gesluierde vrouw, wier zwaar-geborduurde, gloeiend-gekleurde kleed een nieuw-gekochte bruid deed vermoeden. Veertien uur maar, en in de avond, nog voor middernacht, had hij Haifa al bereikt. Het was waarlijk een voorspoedige reis.

Toen men hem raadde, een dag te wachten, tot een kustbootje de reizigers voor Jaffa langs de kust zou vervoeren, viel het hem moeilijk, zich in het oriëntaalse tempo te schikken, – maar veel kansen op andere, vluggere wijze van vervoer waren er niet en zo leerde hij in één dag de grijze stad aan de voet van de Karmel liefhebben, die zich spiegelt in de azuren baai en die verstandhoudings-blikken uitzendt naar bergen van West-Galilea, tot waar de Libanon zich vaag tegen de hemel aftekent. Was zijn ongeduld er niet geweest om Dina te bereiken, het zou een dag van diep genot zijn geweest.

Het bootje, hobbelen op de al wat onrustige zee, moest onderweg op adem komen; het liet zijn anker vallen vóór Tantura, en op ezelruggen beklommen de tot geduld gedwongen opvarenden de Karmel-keten, om in Zichron een korte nachtrust te zoeken. Joseph,

het Zichron van zijn heenreis herkende, had toch de moed en het geduld niet, het huis van zijn opont-houd op te zoeken en een vragenreeks over die nieuwlichters in het Noorden te doorstaan; het was te laat in de avond, praatte hij zichzelf in, om de oude gastheer te storen, – en de jonge gastheer zou niets begrijpen van wat hij ginds bij de Jordaan en het Meer van Tiberias had achtergelaten en terug zou vinden. En zo daalde hij in de ochtendschemering de berg weer af en scheepte zich vóór Tantura weer in, om dezelfde dag nog in Jaffa te landen. Het geluk was toch deze keer mèt hem, want de volgende morgen al reed er een trein, waarvan hij eerder niet geweten had omdat het maar een kans van twee op zeven was om die trein zonder dagenlang wachten te krijgen, van Jaffa naar Jeruzalem. Door diepe dalen, waar rotsblokken als van de toppen naar beneden gesmeten leken, waar zwarte holen in de grijze, steile hellingen aan partizanen-strijd in het ver verleden deden denken, hijgde het treintje voort, langzaam weer omhoog naar het einddoel: Jeruzalem.

Toen draafden zijn voeten dwaas-snel in de richting van de oude stad. Hij zag niets: niet de purperen muur van bergen in het oosten, die de gloed van de ondergaande zon opvingen; niet de schaduwen van verweerde steenblokken in de zware muur, die zijn stad omgaf; niet de grilligheid van de nauwe straatjes, die hij doorrende. Hij hield opeens stil voor het raam

van het huis, dat het zijne was en trachtte binnen iets te onderscheiden, in een vreemde angst voor wat hij vinden zou. Hij hoorde een hese kinderstem zachtjes klagen; hij zag, in het licht van de petroleumlamp, een schaduw bewegen: Dina's schaduw. Toen klopte hij op de deur, maar niemand kwam.

„Ik ben het!” riep hij. „Ik ben het, Dina! Maak open!”

Er kletterde iets op de stenen vloer; er renden voetstappen naar de deur, die openging. Een schim strekte de armen uit, en een stem, onherkenbaar omdat voor 't eerst iedere beheersing ontbrak, snerpte: „Joseph! Joseph! Joseph!”

Hij ving haar op eer ze, schemerig bleek, machteloos weggleed.

HOOFDSTUK IX

De vertrouwde geluiden van de nacht drongen maar vaag tot in het baby-huis door, waar Dina wacht hield. Ze vermengden zich met het zachte gerucht binnen in het huis: de ademhaling van de slapende kinderen, de strijd tegen een verstopt neusje, een enkele hoest en af en toe een boos of pijnlijk huilen van één die in zijn slaap werd gestoord, – en dan de zachte voetstappen van Dina zelf.

Het was de tweede keer, dat ze een week nachtwacht had in het huis, waar ze anders overdag werkte. Ze hield van het stille werk in de nacht; nu de ergste hitte voorbij was, kon ze overdag wel slapen. Het zwijgend vertrouwen van de slapende kinderen, het rustige tempo van de wachtwerkjes, – was uitzoeken, luiers vouwen, – en vooral de eenzaamheid, die toch niet eenzaam was, werkten weldadig op haar in.

Haar eigen kinderen sliepen ook in het baby-huis, omdat er nog geen leeftijds-groep om hen heen was. Een paar kinderen waren er van hun leeftijd, evenals zij niet hier geboren, maar meegebracht door de ouders, toen de kibboets werd gesticht. Het merendeel echter was hier geboren en heel jong. Gauw zou er bijgebouwd moeten worden, want zwangere jonge

vrouwen waren er vele en ze konden uitrekenen, wanneer dit huis te nauw zou zijn; dan zou de nachtwacht zich uitstrekken over twee, misschien later over drie huizen: stenen huizen, omdat de houten hutten voor de kinderen niet goed genoeg werden geacht en de ouders zich beter konden behelpen dan de kinderen.

Wonderlijk, hoe gauw ze zich hersteld had, ondanks het ingespannen werk en de hitte in het begin. Zij en de kinderen, – het was of ze hier pas weer voluit konden ademen. De heimwee-visioenen van het goede leven in het brede doktershuis in Holland kwamen schaarser en schaarser terug; ze twijfelde of de kinderen er helemaal wel eens aan terug dachten. Joseph, geschrokken van hoe hij hen had aangetroffen, had de grote reis van Jeruzalem naar het noorden pas met ze ondernomen toen hij ze helemaal hersteld wist, – maar toen, onverdeeld nu, omdat hij al wat hij bezat veilig in zijn nabijheid wist, had hij zich op zijn dubbel werk geworpen met een overgave, die hem zeker zo jong deed lijken als zijn makers. Er was in hen beiden, ondanks lichamelijk vechten tegen al het nieuwe en zware, een rustige zekerheid van naderend evenwicht en geluk.

In het licht van de kleine petroleumlamp bewogen zich haar handen regelmatig: een schoongewassen stuk opnemen, uitspreiden, controleren, sorteren, vouwen. De kinderen waren rustig vannacht, en ook

de geluiden van buitenaf hadden een slaperige regelmaat.

Voetstappen gingen langs het huis: de wachter zeker, die zijn ronde deed over het hele terrein. Nee, – hij naderde het open venster, dat door metaalgaas de muskieten en nachtdieren buiten hield. Het was Joseph, die zacht haar naam riep. Ze stond langzaam op en ging naar het venster.

„Is er een zieke?” vroeg ze.

„Nee, geen zieke: een bevalling.”

„Kan ze niet meer naar de stad vervoerd worden?”

„Zij wel, – zó ver is het nog niet, – maar de wegen zijn te onveilig. Nu doe ik het hier.”

Haar geoeffend oor hoorde duidelijk, dat er plezier in zijn fluistering doorklonk.

„Blij dat je weer eens een bevalling hebt?”

Het licht van de lamp drong nauwelijks tot buiten het gaas door, maar toch zag ze zijn brede, jongensachtige lach.

„Zo ouwerwets. Alsof ik met een boerenkar naar een hofstede gehaald word.”

Ze stak met een onwillekeurige beweging haar hand uit om hem aan te raken, maar het gaas was er tussen.

„Geef me een zoen eer ik aan 't werk ga,” zei hij.

„Het gaas,” wees ze. „En bovendien pap ik niet met iedereen aan die hier langs komt.”

„Ik ga niet zonder zoen. Kom naar buiten.”

Ze liep op de tenen naar de deur, kwam er uit en zoende hem. Toen zij weer naar binnen ging en hij door het donker de weg zocht naar de hut van de barende, hadden ze allebei een geheime lach in de ogen.

*

Josephs vakmanschap bloeide op in die nacht. In de eerste paar uren, toen zijn hulp nog niet direct nodig was, wijdde hij de helpster in, die vroeger de eerste-hulp-diensten verleend had. Samen met haar, woekerend met de primitieve middelen, richtte hij de kraamkamer in eer het zware werk begon voor de barende en de beide helpers. Het was een gezonde bevalling, een eerste, zonder grote verrassingen en zonder overmatig lijden.

Met wat zelfspot ontdekte hij, dat zijn aanmoedigende woorden tijdens de weeën Hollandse woorden waren. Het hinderde niet, dat de barende de woorden niet verstond: de toon en de strekking waren duidelijk genoeg en hielpen haar. Er was geen verschil tussen deze provisorische hut en de zwaargemeubelde kraamkamers, waar hij vroeger kinderen in begroet had, – geen verschil tussen de eerstbarende, die tot de laatste dag in de kippenren van de kibboets had gewerkt en de eerstbarende, die de laatste zondag, statig gekleed, met de boer door het gezeten dorp had gewandeld, – geen verschil ook tussen de prille kreet

van het kind, dat de morgenschemering begroette op een veldbed ergens in het Jordaandal en de prille kreet, die omhoog steeg naar de hemel van een gepolitoerd houten bed. Er was geen verschil tussen de jonge dokter, die in een sjees van huis was gehaald en de koemelker, die deze morgen de koeien aan een ander moest overlaten omdat er een kind geboren werd.

Hij liet een gelukkig jong ouderstel achter toen hij naar de douche-ruimte ging om alles van zich af te spoelen. In de keuken, waar nachtwakers en nachtelijke werkers hun ontbijt namen, trof hij Dina.

„Een jongen!” riep hij haar toe. „Jaël heeft een jongen!”

En alsof het een persoonlijke verdienste van hem was:

„Zonder weegschaal schat ik hem op ruim zeven pond.”

„Sjonge!” zeiden de meer ervaren ouders, en de vrijgezellen zaten er wat verlegen bij.

„Hoe was het?” vroeg Dina.

„Prachtig,” zei Joseph en rekte zich, eer hij hongerig aan de tafel schoof.

Een paar jonge mannen lachten elkaar toe en één ervan zei:

„Je ziet er waarachtig uit, of je zelf een kind hebt gekregen.”

Dina keek Joseph aan: ja, ze hadden gelijk. Er was

een straling in zijn ogen, alsof er iets heel goeds met hem was gebeurd, zo iets goeds als een kind krijgen. Even had ze er spijt van, dat hij niet helemaal dokter was gebleven, als hij zó van zijn vak hield. Maar van de koestal hield hij ook.

Hij at met onwaarschijnlijke eetlust en snelheid en sprak niet veel meer, maar de lach week niet van zijn ogen.

Toen Dina en hij zich later uitstrekten om de dagrust te genieten na de werknacht, zei Joseph:

„Ik heb niet geweten, dat ik zó naar vroeger terug verlangde.”

„Wil je terug?” vroeg Dina.

„Terug?” – hij lachte hardop, – „niet voor alles wat de wereld me te geven heeft.”

„Hoe kun je dan naar vroeger terug verlangen?” vroeg Dina, maar ze wist wel beter.

„Het terug verlangen is één van de goede dingen, die ik hier gekregen heb. Eén van de vele goede dingen.”

Ze keerden zich om en zouden zeker uren aaneengeslapen hebben, als niet na een kwartier een stevige klop op de deur hen beiden had gewekt.

„Ja?” vroeg Joseph, met het oude dokters-instinct van de weinig betrouwbare nachtrust.

„Joseph,” zei een mannenstem, „kun je ons komen helpen? Rachab is begonnen en ze heeft het zwaar.”

„Rachab?” Hij moest zich even bezinnen. Ja,

Rachab stond op kalven; hij had wel gedacht, dat het niet glad zou gaan.

„Jij hebt zo'n goeie greep,” voegde de stem er half verontschuldigend aan toe.

„Ja,” zei Joseph, en als een mechanische, bijna-vergeten formule voegde hij er in het Hollands aan toe: „Ik kom.”

Hij trok zijn werkkleren aan en Dina, half-wakker, vroeg:

„Ben je niet doodmoe?”

„Ik heb vroeger wel andere nachten gekend,” zei hij, en Dina herkende de klank van voldoening erin en draaide zich tevreden naar de muur om verder te slapen.

De koele, schemerige koestal was wel heel verschillend van de hut in de nacht, maar toch was er de atmosfeer van de kraamkamer: de spanning, de actieve afwachting, de concentratie rondom die éne, die nieuw leven schiep en er moeilijk van scheidde. De helpers zuchtten verlicht, toen ze Joseph de koestal zagen binnenkomen: Rachab had zwaar gedragen en ze was maar een kleine Arabische koe, die de doortocht aan haar kalf met moeite verleende. Soms loeide ze klagend op, maar gewillig liet ze zich bedoen door de handen die ze van dagelijkse aanraking kende. Er gingen uren voorbij, uren van barensarbeid voor Rachab en voor de werkers, eer de stokkerige voorpootjes zichtbaar werden. Met een er-

158

varen beweging greep Joseph ze beet en bond er een touw om, opdat ze hem niet weer zouden ontglippen. Rachab, bewust van het naderend eind, leed en arbeidde, – Joseph, geholpen door de anderen, trok en hielp, – en daar lag de zachte snoet op de voorpootjes gedrukt, als aankondiging van de borreling in zijn geheel. Het werd een kwestie van seconden, – toen stond er een amechtige, bevrijde moeder-koe en lag er een verdwaasd, machteloos, bebloed en besmeurd kalfje achter haar. Ze wasten de snoet vrij, ze plens-ten water over het willoze geval, en toen het tot zichzelf kwam, droegen ze het naar een kruiwagen om het naar een eigen hok te brengen, als een zuigeling naar de wieg.

Joseph streelde Rachabs hijgende flanken.

„Goed gedaan,” zei hij. „Je hebt het moeilijk gehad.”

Ze antwoordde met een zacht, tevreden loeien, dat hem net zo verstaanbaar was als de gelukkige woorden, die hij in de morgenschemering van Jaël had opgevangen.

*

Dina lag nog diep in haar dagslaap, toen hij de tweede keer die dag de kamer binnen kwam. Weer schoon-gedoucht, de werkkleren in een hoop buiten de deur, strekte hij zich opnieuw uit om nu definitief van de rest van de dag een nacht te maken.

Dina werd even wakker.

„Hoe was het?” vroeg ze vaag.

„Een koe-kalf. Net wat we hoopten: Jaël een zoon en Rachab een dochter.”

En innig-tevreden:

„Er wordt hier maar geboren of het niets is!”

Dina was alweer weggezeild, toen Joseph, iets te luid naast een slapende vrouw die nachtwacht had gehouden zei:

„Zeventien kilo woog me die knaap!”

Nu schrok Dina toch omhoog.

„Zeventien kilo? Van Jaël?”

„Nee,” lachte hij, „van Rachab!”

„Ik kan het niet bijhouden,” mokte Dina. „Je zei knaap. Ik dacht dat het een koe-kalf was.”

„Slaap jij maar,” suste hij. „In Holland zou zo eentje twee-en-twintig kilo gewogen hebben. We moeten zien te kruisen.”

„Heb je helemaal geen slaap?” vroeg Dina verwijtend.

„Eigenlijk wel,” zei hij, wat verbaasd, en zonder overgang sliep hij in.

Dina, nu grondig wakker, lag naar zijn afgewende kop te kijken en wist niet, waarom die twee geboorten, die haar niets aan gingen, haar zo gelukkig maakten.

HOOFDSTUK X

Een bliksemstraal sloeg in, en de wereld stond in vlammen.

Oorlog.

Uit het verre Holland, dat, als een vreemde, onbrandbare plek, ongeschonden in de vuurzee stond, drupten langzaam de berichten en de angstige vragen. Of de berichten en de angstige vragen van Palestina naar Holland doorkwamen, wisten Joseph en Dina pas na zó lange tijd, dat vragen en antwoorden al nauwelijks meer zin hadden: de dingen gebeurden en werden opgevolgd door andere, en de dagelijkse zorg om wat in Palestina gebeurde overstemde de zorg om het onwezenlijke, beschermde Holland en om de eigen gindse mensen.

De anderen, wier geboorteland wèl meegesleurd was in het vernietigende avontuur, wendden een onverschilligheid voor, die niet echt was. Ze hadden het afgeschreven, toen ze de grote stap deden, zeiden ze; al wat daarginds was, behoorde tot het verleden, en zij leefden naar de toekomst.

Die toekomst zag er anders donker genoeg uit. Djemal Pasha, de Turkse landvoogd, leefde zijn razernij, zijn angst en zijn onmacht uit op de karige en

veelal weerloze Joodse bevolking, en wel het meest op het Zionistische deel, omdat hij daarin het eind van de weerloosheid vermoedde. De kibboetsiem raakte hij niet aan; hun aantal en het aantal hunner inwoners was te klein en hun streven was hem te vreemd en te ver af. Domme heerser, die het kleine, sterke hart liet dóórkloppen!

Toen de nood en het gebrek in de steden begonnen te klemmen, doordat er geen invoer van het allernoodzakelijkste was en doordat het aanwezige opzettelijk weggehouden werd, konden de kibboetsiem hun produkten sturen en de eerste honger stillen.

„We zijn net op tijd begonnen,” zeiden de makkers onder elkaar. „Waren wij niet gekomen toen het nog niet drong, wie had dan nu kunnen helpen?”

Ze waren trots en ook wel een beetje opgelucht, dat er nu een kans was om hun materiële schulden af te doen. Luid-trots of stil-dankbaar, ieder naar eigen aanleg. Joseph hoorde tot de stil-dankbaren.

De oorlogsjaren volgden elkaar op, en Djemal Pasha's waanzinnige woede nam toe. Hij vermoedde, – en niet zonder grond, – dat de Zionisten in zijn vijand hun bevrijders zagen. Hoe zwakker Turkije stond, en hoe dichter de gealliëerde legers zijn terrein naderden, des te wilder wreekte hij zich op zijn Joodse onderdanen. Uit de steden Jaffa en het jonge Tel Aviv, uit het zuidelijke Rechovot en de omgevende landbouwdorpen, verjoeg hij de Joden, „om ze voor

een vijandelijke overval te vrijwaren.” Hij wist, hoe verlangend die vijandelijke overval tegemoet werd gezien.

En zo bracht het jaar 1917 een stroom van ge-evacueerden naar de verder van zee gelegen plaatsen: naar Jeruzalem, – en naar de nederzettingen in het noorden.

Ze kwamen aan, verhongerd, vervuild, uitgeput van de lange, gevaarlijke reis: grote gezinnen met kleine kinderen, ouden, gebrekkigen, ook jonge mannen, die de Turkse dienst in het hun vijandige leger hadden weten te ontkomen. Een kamp van tenten werd opgericht tussen twee kibboetsiem in, – een kamp, waarin het nodigste ontbrak en waarvan de meest Jeminietische bewoners met fatale gelatenheid hun verder lot afwachtten.

Toen was het, dat Joseph begreep, waarom hij, nu bijna zes jaar geleden, zijn goed bestaan had moeten opgeven. Toen was het, dat hij zijn koestal verliet, en de zieken van zijn eigen gemeenschap, en zich dag aan dag stortte in de bodemloze, zwarte poel van ziekte en vuil, die niet te dempen scheen en die hij toch wilde dempen.

Ze lieten hem iedere dag gaan, de makkers en Dina, met de vanzelfsprekendheid, waarmee ze ieder een gevaarlijke taak tegemoet stuurden. Hij kwam iedere dag magerder, bleker en met donkerder schaduwen op het gezicht terug, maar Dina herkende in zijn ogen

de diepe vrede van de verrichte taak en dat maakte, dat ze de angst om hem kon overwinnen, die in haar kleinere ogenblikken aan haar knaagde.

Hij sprak weinig over wat hij daar aantrof. Ze wisten, dat er vlektyfus was en trachoom; ze kookten dagelijks zijn kleren uit en legden dagelijks schone kleren voor hem gereed, ze gaven het materiaal en het voedsel mee, dat ze te missen hadden, en verder vertrouwden ze, dat hij, vertegenwoordiger van hen allen, tot het uiterste eind van zijn krachten zou gaan. Een paar verpleegsters en het nodigste voedsel waren er van Jeruzalem uit gestuurd, en tenten en kleren van over het hele land en daarbuiten; met dit alles moest gewoekerd worden, en nog stierven te veel mensen en kinderen, en nog werd er meer geleden dan er door onschuldige mensen geleden mocht worden.

Op één dag stierf er een ouderpaar, waarvan de drie jonge kinderen verweesd achterbleven, – stierven twee jonge kinderen, waarvan de ouders, zelf verzwakt en ziek, met lege handen achterbleven. Die dag kwam dat onverzettelijke in Josephs ogen, dat ieder, patiënt en verpleegster, zonder vraag zijn bevel deed opvolgen.

„Het haar er af,” zei hij. „Van zieken en gezonden. Eerder kunnen we de vlektyfus niet bestrijden.”

Het was wreed voor de mannen en jongens, hun dunne, gekrulde zij-lok, die van de slapen af hun gezicht omlijstte, te moeten offeren: te veel godsdiensti-

ge betekenis was er voor hen in het niet-afscheren van de baardhoeken. Maar een blik op Josephs ernstig, gesloten gezicht was genoeg om het protest tot in hun hart het zwijgen op te leggen. Hijzelf zorgde voor het verbranden van al, wat aan vlektyphus-overbrengende luizen herinnerde. Hij activeerde elk van de volwassen kampbewoners, die nòg of weer gezond was en die begrip toonde voor het doel van zijn maatregelen. Dankbare, toegewijde helpers omgaven hem, sommigen alleen maar kinderlijk-volgbaar, anderen met eigen geestdrift voor wat ze ontdekten de enige uitkomst te zijn.

Tent na tent ging hij binnen, waar hij geroepen en waar hij niet geroepen was: om de toestand in de tent op te nemen, om met rustige nadruk het bevel van haar-afknippen mee te delen en zo nodig uit te leggen, en om hulpkrachten te recruteren. Zo kwam hij een dag een tent binnen, waar een man, met langzame bewegingen, bezig was de zeldzaam ordelijke woonruimte schoon te maken en waar een jongen van een jaar of negen in het schaarse licht een stukgelezen boek bekeek. De man keerde zich luisterend om, toen Joseph het neerhangende zeildoek van de ingang oplichtte.

„Wie is daar?” vroeg de man, en zijn stem deed opeens in Joseph iets opspringen, iets van herkenning en grote vreugde.

„Ik ben het!” riep hij. „Ken je mijn stem niet?”

Met vooruitgestoken handen kwam de blinde op hem toe.

„Mijn broeder.”

Hoe was het toch mogelijk, dat in dit kamp, vol ontbering en ziekte en dood, in deze tent zonder licht en zonder huiselijkheid, een ogenblik van zó grote vreugde kon binnentreden! De jongen, verbaasd opkijkend van zijn boek, zag de handen van zijn vader krachtig liggen op de schouders van de dokter, die hij alleen maar als dokter kende en niet als vriend van zijn vader.

„Jij bent het, die me hierheen hebt gebracht,” hoorde hij de dokter zeggen. „Jij hebt me de weg gewezen, – negen jaar geleden.”

„Hier is mijn zoon, die toen met jouw hulp geboren is.”

De jongen begon te begrijpen: talloze malen had hij het verhaal van zijn geboorte op de grens van Nederland gehoord, en nu werd het opeens werkelijkheid voor hem. Hij legde het boek neer en stond op, – niet om iets tegen Joseph te zeggen, want dat durfde hij niet, maar om te laten zien hoe groot hij was. Onbewust deed hij dat; deze dokter en het pasgeboren kind, dat hij eens geweest was, hadden iets met elkaar te maken, en nu toonde hij de lange negenjarige jongen, die uit de pasgeborene gegroeid was. Joseph ontmoette de heldere, vragende blik van de jongen en voelde zich vreemd geroerd.

„Elchanan,” zei hij, de naam, die het kind toen gekregen had, uit een vergeten verte te voorschijn halend.

„Ja,” knikte het kind verheugd, „ik heet Elchanan.”

Joseph durfde, in dit kamp vol ziekte en dood, niet naar de moeder van de jongen en naar Chaia te vragen. De blinde voelde zijn onuitgesproken vraag en zei:

„Mijn vrouw helpt in het kamp.”

„Goddank,” liet Joseph zich ontvallen. De blinde glimlachte.

„En mijn dochter Chaia woont in Jeruzalem en hoefde niet weg met man en kind.”

„...en kind,” zei Joseph hem met domme verbazing na. Hij had gedacht, dat de tijd sindsdien stil was blijven staan. Hij was het geweest, die het geheim van geboorte in tastbare werkelijkheid voor haar had ontsloten, en nu was het aan haarzelf voltrokken en het was geen geheim meer geweest.

Hij wilde alles weten: wanneer Derkovsky naar Palestina was gekomen, – anderhalf jaar vóór hem, – waar ze geleefd hadden tot hun evacuatie, hoe het hun ging.

„We hadden het goed. We woonden in de nieuwe stad naast Jaffa, Tel Aviv, en ik maakte met mijn handen mooie dingen, – ik voelde dat ze mooi waren en mijn vrouw zag het, – en we hadden een kleine winkel

waarin we samen de dingen verkochten. We hadden het goed.”

„En nu zijn wéér je wortels uitgetrokken.”

Derkovsky haalde de schouders op. Met een glimlach wendde hij het gezicht tot Joseph, alsof hij hem zag.

„Het maakt toch alle verschil, of ginds je wortels werden uitgetrokken of hier. Ginds was het het eind, – hier weet je, dat je terug komt, dat je hoogstens verplant wordt.”

„Hij ziet vooruit, meer dan ik,” dacht Joseph beschaamd. „Dat deed hij toen al. Het komt doordat zijn ogen niet afgeleid worden naar de onbelangrijke dingen van nu.”

Geboeid keek hij in de schemerige tent naar dit gezicht, dat zo veranderd scheen door het kaalgeschoren hoofd, – op zijn bevel kaalgeschoren, – en dat toch in wezen zo volkomen hetzelfde was gebleven. Hij wist: van deze mensen, waar van buiten af alles aan kon gebeuren zonder dat het aan hun ziel iets veranderde, hing de toekomst af. Zij waren het, die velden zouden kopen en woestenijen zouden beplanten, terwijl de vijand ze insloot.

„Heb je nooit over kibboetsleven gedacht?” vroeg hij, de gevolgtrekking uitsprekend van de onbewuste gedachte: dat de kibboets mensen als deze zo bitter nodig had, – mensen, bij wie de blik op de toekomst niet vertroebeld werd door de noden van de dag.

„Welke kibboets durft het aan met een blinde?” was het gelaten antwoord. „Welke werk kunnen ze me opdragen? Mooie dingen maken? Ze hebben in de kibboets geen mooie dingen nodig, – alleen handen, die geholpen worden door ogen.”

Hij zei het zonder bitterheid. Maar toen Joseph de tent al lang verlaten had en in het kamp het werk verrichtte, dat geen eind scheen te nemen, – werk van handen en hoofd, geholpen door ogen, – bleef hij zich afvragen: „Welk werk kunnen ze hem opdragen?”

Want zijn kibboets *moest* het aandurven met een blinde: de leden, verdiept in hun worsteling en hun stoffelijke overwinning op de moeilijkheden, hadden deze man nodig om hen terug te voeren naar de zuivere bezieling, die hen hierheen had gebracht. Deze blinde moest hun ogen verhelderen, zoals hij vroeger en nu weer Josephs ogen had verhelderd.

*

In de eetzaal zag het er net zo uit als altijd bij een vergadering van de leden: aan de afgeruimde tafels zaten of hingen ze, lichamelijk uitgeput en geestelijk fel geïnteresseerd, behalve de enkelen, die achter in de zaal de regeling van het werk voor de volgende dag nog niet hadden voltooid en daarover doorfluisterden, en behalve hier en daar een jonge vrouw, die

haar breiwerk had meegebracht en verdiept was in het tellen van de steken.

Het enige verschil met de gewone gang van zaken was, dat Joseph niet bleef zitten, toen hij het woord kreeg om de toelating van het gezin Derkovsky te bepleiten, maar in zijn volle lengte opstond. Hij wist het zelf niet, dat hij was opgestaan.

Heel kort vertelde hij van de invloed, die deze man op hem had gehad zonder hem te willen beïnvloeden.

„Zo kan hij ook ons beïnvloeden, zonder ons te willen beïnvloeden,” voegde hij eraan toe. „En daarom moet deze man hier komen.”

„Wij hebben geen invloed nodig,” weerde zich een jonge man. „Zijn we niet zonder hem hierheen gekomen? Het zwaarste werk hadden we al achter ons, toen jij hier kwam, – vrijwillig. Wat we nodig hebben zijn: werkers. Doodgewoon werkers. Geen predikers. Zei je niet, dat hij blind is?”

„Ja. Ik zei dat hij blind was.”

Zelfs de in breien verdiepte meisjes keken op om de klank in Josephs stem. Maar de jonge man, nog niet uitgesproken, miste die klank.

„Een kibboets is geen filantropische instelling. Daarvoor hebben we te veel alle krachten nodig,” zei hij.

„Nee, een kibboets is geen filantropische instelling,” herhaalde Joseph. „Anders zouden we deze man aanvaarden zonder meer, en alleen zijn vrouw

zou voor hen beiden kunnen werken, – voor hen drieën, want de eerste jaren is ook hun zoon geen plus in ons werk, zoals geen van onze kinderen nog een plus is in ons werk en alleen maar een belegging voor de toekomst.”

Hij wachtte even, het voorhoofd gefronst in geconcentreerd zoeken.

„Zelfs al zou hij niet kunnen werken, – maar hij zàl kunnen werken, – dan nog zou ook hij een belegging betekenen voor de toekomst. Dat geloof jij niet,” hij wendde zich tot de volwassen jongen, die gesproken had, – „omdat jij, net als wij allen, door de dagelijkse noodzaak alleen oog hebt overgehouden voor de tastbare resultaten. Je bent anders geweest, toen je hierheen kwam; we zijn allemaal anders geweest en we dreigen het te vergeten.”

Ze zochten, zichtbaar, in hun herinnering naar dat andere. In sommige ogen daagde iets van herkenning, en Joseph, zijn waarnemingszintuigen wijd open, merkte het. Hij sprak niet meer over de blinde, maar over de vergetelheid, waarin hijzelf en zijn makkers al lang dreigden te verzinken door de eisen, die iedere nieuwe dag aan hen stelde.

„Wie het werk van de handen vergeet, blijft ergens in de lucht zweven en kan zijn voeten niet neerplanten op de kluiten aarde. Maar wie vergeet, waar het om begonnen is, kan zijn voeten niet los trekken uit de kluiten aarde en kan zich nooit meer vrij verheffen.

Wij dreigen vastgezogen te worden in de kluiten aarde.”

Waar had hij het eigenlijk over? Was het punt op de agenda niet geweest de toelating – al of niet – van Derkovsky? Maar niemand vond de weg naar het punt op de agenda terug, eer Joseph zelf, plotseling afbrekend, met de glimlach van de ontdekking op het gezicht, riep:

„Ik heb het! Al die dagen heb ik gezocht naar het werk, dat hij zou kunnen leren! Nu weet ik het. In de zuivelkamer.”

De overgang was werkelijk te snel; ze konden het niet volgen. Alleen het meisje, dat de laatste tijd zelf in de zuivelkamer had gewerkt, vaatwerk pijnlijk schoon had gehouden, kannen had geheven om melk te gieten, centrifuge had behandeld en produkten had afgeleverd, zat proevend al haar dagelijkse handelingen na te gaan. Ze had de ogen dicht, om blind de zuivelkamer te betreden en in haar gedachten zonder ogen ieder ding aan te raken.

„Hoe zal hij weten of het werkelijk schoon is?” was het eerst wat ze vroeg.

„Hij zal doorgaan met schoonmaken, tot het schoner is dan wij, misleid door onze ogen, het kunnen maken.”

„Hoe zal hij de dingen kunnen vinden?”

„Alles heeft zijn plaats.”

„Hoe zal hij temperatuur kunnen aflezen?”

„Hij zal het beter kunnen tasten dan de thermometer.”

„Stop!” zei de jonge man, die de vergadering leidde. „Het hoeft geen particulier gesprek te worden. Stel dat hij dit werk kan doen, – of een ander werk, – dan moeten we nog beslissen, of we hem en zijn gezin kunnen opnemen, – of we in elk geval de proef kunnen nemen. Wie heeft er nog iets over te zeggen?”

Gid'on, die al jaren niet meer de leiding had, maar aan zeggingskracht niets had ingeboet, hief het hoofd op.

„Ik heb het niet over ons allen,” zei hij, „ik heb het nu over mezelf. Ik weet nu, dat ik al aardig vastgezogen begon te worden in de kluiten aarde. Zuivelkamer of geen zuivelkamer, – Derkovsky of geen Derkovsky, – Joseph heeft me de kans gegeven, me los te maken. Ik weet niet, hoe het met jullie staat, – maar ik geloof in Josephs belegging voor de toekomst.”

Joseph merkte opeens, dat hij nog altijd stond. Hij ging zitten, afwezig en moe, en had alleen nog deel aan de bijeenkomst, toen hij bij de stemming de hand omhoog stak. Alle handen gingen tegelijk omhoog, en dat betekende een bevestiging van wat hij gehoopt had.

Toen de anderen allang over een volgend punt spraken, zag hij in zijn herinnering een beeld zich

vormen, dat met deze eetzaal niets en met het vorige punt op de agenda alles te maken had: het smalle winkelhuis op het marktplaatsje in het oude stadje, en zijn vader:

„Je moet niet met kleingeld rekenen. Van het kleingeld leef je vandaag en morgen. Het grootgeld beleg je ergens in.”

Door de sigaretten-rook in de houten eetzaal heen glimlachte hij tegen zijn vader.

HOOFDSTUK XI

Van uiterste nood keerde zich het lot naar ongedachte verlossing.

Toen de Engelse Generaal Allenby het zuiden van het land op de Turken veroverde, drongen de berichten tot in 't noorden door, en verder dan het noorden: tot de hele wereld. Hoop gloorde op en werd tot zekerheid, toen in november het bericht hen bereikte, dat de Engelse staatsman Balfour een verklaring had afgelegd, die de verwezenlijking betekende van wat de werkers weliswaar met hun handen waren begonnen te verwezenlijken, maar wat in de wereld van staatsmanschap een verre droom had geleken: dat Palestina bestemd werd tot tehuis van het Joodse volk.

De werkers, gewekt uit hun dagelijkse worsteling om staande te blijven, ontmoetten elkaar met de ogen alleen, omdat de mond niet bij machte was de opgewoelde vreugde en hoop te uiten. In de eetzaal trachtten ze toch nog vorm aan hun ontroering te geven, maar het bleef zo machteloos tegenover de grootheid van de ruimten, die zich voor het Joodse volk openden. Een tehuis, – een tehuis, – de staatsmanschap van de wereld had van een tehuis gesproken, – een vage schim, waarvoor ze hun leven en hun

kracht hadden ingezet, kreeg lijn en vorm. Ze wisten opeens, wat ze af en toe in hun lichamelijke uitputting dreigden te vergeten: dat het alles de moeite waard was geweest.

De intocht in Jeruzalem van Generaal Allenby, een maand later, onderstreepte hun zekerheid; de goede tijden zouden aanbreken, – het tehuis zou gevestigd worden en simpel en wezenlijk stelden ze het zich voor, in hun jong vertrouwen in beloften.

Het tentenkamp werd opgebroken, want de ge-evacueerden konden naar huis gaan. De ziekte had uitgewoed; Joseph wist, dat het niet aan hem lag, maar aan de eindigheid van iedere epidemie. Te veel waren er gestorven om nog vreugde te kunnen voelen om het einde van de ziekte. Hij liet ze gaan met zorg in het hart, en zij lieten hem gaan met tedere verbondenheid, die het afscheid moeilijk maakte. Daarna werd het heel leeg om Joseph heen. Hij had in een zó andere wereld geleefd, dat hij beschaamd merkte de koeien niet eens meer goed bij hun naam te kennen, en de dagelijkse ziekten in zijn eigen gemeenschap waren gelukkig niet ernstig genoeg om hem nacht en dag met zorg te vervullen. Hij had een lange weg af te leggen om Dina terug te vinden; toen hij haar vond, – toen zij hem vond, – wist hij opnieuw, dat zij, de eeuwig wachtende, het offer gebracht had aan de zieken en de stervenden in het kamp, – zij, en niet hij.

Vóór het eind van de oorlog bereikte hem van het neutraal gebleven Holland uit het bericht, dat zijn vader gestorven was. Zijn moeder zelf schreef het hem, in een bevend handschrift, dat hem eraan herinnerde, dat ook zij oud was geworden. „Vader was gewoon maar ingeslapen,” schreef ze, „en ik hoop, dat ook mij dat gegeven mag worden.” Het werd haar gegeven, een half jaar later al. Het was ook niet denkbaar: zij voortleven zonder hem; dat had God zeker ook zo gevonden.

Toen bleef er heel weinig meer, dat Dina en Joseph met Holland verbond: de korte correspondentie met Lina over moeders dood ebde vanzelf weg, en met Dina's vader was er alleen een uitwisseling van vriendelijke wensen op daartoe bestemde data. Door vakgenoten liet Joseph zich op de hoogte houden van zijn beroep; dat was alles. De ogenblikken van heimwee naar het vroegere leven werden zeldzaam; in de herfst konden ze nog wel eens tegen elkaar zeggen, dat nu de hei in Holland bloeide en dat de goudreinetten rijp waren, – aan een groep overtrekkende ooievaars in de lente kon Dina in gedachten een groet meegeven, – in de winter kon ze Chaia, die het zich niet herinnerde, van sneeuw en ijs vertellen, – in de genadeloze hitte van de zomer lachten ze samen om hun vroegere teleurstelling om verregende zomerdagen, – maar dat was alles: flitsen van een vorige wereld, die geen verlangen meer opwekten.

En zo zouden de flitsen zelfs langzamerhand zijn weggebleven, als niet een gewone gebeurtenis Holland weer een ogenblik in het midden van hun gedachten had geplaatst.

Een heel gewone gebeurtenis, – want het was gewoon en natuurlijk, dat Dina's vader zou sterven. Het ontroerde hen niet meer dan dat het doorknippen van een dunne draad hen zou ontroeren: de dunne draad, die hen nog aan het verleden bond. Het enige ongewone in de gebeurtenis bleek pas enige tijd later. Dina's vader had zijn dreigement niet uitgevoerd, dat hij geuit had om hen hun dwaze tocht te verhinderen; hij had zijn bezit aan Dina en Joseph nagelaten, echter onder één voorwaarde, die blijkbaar moest dienen om hen op het rechte pad en naar de bewoonde wereld terug te voeren: dat zijn geld alleen in Nederland besteed mocht worden.

„Daar zitten we nou met de zorgen van een rijk man,” lachte Joseph onbekommerd, „en we dachten de laatste beslommeringen om geld te hebben afgeschaft!”

Maar raad moest er geschapt worden, want de kibboets kon wat aanvulling van stoffelijk bezit te goed gebruiken. Joseph bracht het voor de vergadering en liet ze allemaal over een oplossing nadenken, hoe de laatste machtsuitoefening van Dina's vader te combineren met het belang van de gemeenschap. Tenslotte was hijzelf het, die de eenvoudige oplossing vond, en wel midden in de nacht.

Hij zat opeens rechtop in zijn bed en zei: „Hollandse koeien.”

Dina, doodmoe van de werkdag, die zwaarder ging vallen naarmate hun intrede in de kibboets langer geleden was, – en ze waren hier al meer dan dertien jaar, – sliep er door heen. Het hinderde Joseph niet, dat niemand luisterde; hijzelf had het nodig, hardop te zeggen wat hij ontdekt had.

„Ik had ze al lang willen kruisen.”

„Ja,” zei Dina in haar slaap, en voor Joseph was dat een voldoende bevestiging.

De werkers in de koestal waren de eersten, die er van hoorden. Ze kenden Hollandse koeien en hun voortreffelijke eigenschappen alleen uit de verhalen van Joseph, die ze op zijn woord geloofden. Ze keken bedenkelijk naar hun kleine, vertrouwde koeien, die zoveel melk gaven als in hun vermogen lag, en twijfelden, of dat wel goede partners konden zijn van Hollandse stieren, en goede moeders van Hollandse kalveren.

„Het is een wetenschap op zichzelf, dat kruisen,” zei er één.

„Die wetenschap is te veroveren,” zei Joseph.

En zo kwam het, dat het voorstel, dat aan de ledenvergadering werd voorgelegd, tweeledig was: het geld van Joseph en Dina te bestemmen voor de aankoop van Hollandse koeien en hun vervoer, en Joseph naar Holland uit te sturen om zijn licht op te

steken bij de Hollandse veeartsenij, waarbij hij misschien ook wat te weten kon komen over de moderne zuivelbereiding.

Er waren wel eens meer leden uitgestuurd voor het algemene belang; dan bleef het gezin in de hoede van de kibboets achter, en het wachten op de terugkeer werd vergemakkelijkt door de gemeenschappelijkheid ervan.

„Vind je 't moeilijk?” vroeg Joseph, toen hij met Dina alleen was nadat het besluit was gevallen.

Dina streek hem over de grijzende haren.

„Welnee,” zei ze dapper. „Het is anders dan toen, in Jeruzalem, met de kleine kinderen en helemaal alleen.”

„Maar deze keer duurt het langer dan toen,” waarschuwde hij.

„We zullen elkaar kunnen schrijven, en dat konden we toen niet,” troostte ze zich en hem. Want het vreemde feit bestond, dat de postverbinding met het buitenland zekerder was dan die in het land zelf, – al was er natuurlijk in de loop van dertien jaren ook in de binnenlandse reis- en postmogelijkheden vooruitgang te merken.

„Wat bèn je toch voor een vrouw!” zei hij trots en verbaasd, – verbaasd na meer dan twintig jaren!

Maar bij het afscheid zei hij toch tegen volwassen, negentienjarige Michaël: „Pas maar een beetje op haar.”

Hij bedoelde Dina, en niet zijn zelfstandige Chaia, die al een werkkraft in de kibboets begon te worden waarop gerekend werd.

Michaël, de jonge reus met de gespierde handen, knikte hem bemoedigend toe. En met die knik als teerkost voor de weg ging hij op reis.

*

„En, vertel eens,” zei Sander van zijn fauteuil uit, „hoe leven jullie daar?”

Ze hadden hem met veel hartelijkheid binnengehaald, Lina en Sander: hun eigen auto wachtte hem aan de trein op, en het rijke stadshuis stond voor hem open. Lina had een beetje gehuild, toen ze hem weerzag en Joseph had haar op de schouder geklopt en zich ouder gevoeld dan zij. Hij had haar maar met moeite herkend in de statige, wat zware, goed-geklede en goed-geconserveerde vrouw van middelbare leeftijd en in gedachten had hij haar vergeleken met haar vroegere vriendin Dina, in haar werkkleren bezig de vloer van het baby-huis te dweilen, het grijzende haar onder een hoofddoek, het smalle, verweerde gezicht in concentratie gebogen over al wat ze deed. Het lot had twee vriendinnen wel naar héél verschillende werelden verwezen.

Een zwart-gekleed dienstmeisje had hem zijn jas afgenomen in de vestaire naast de marmeren hall,

maar later had Lina hem zelf naar de logeerkamer gebracht, waar zijn koffer al was neergezet. De mol-
ligheid van de tapijten, de rijkdom van glas en licht
en glanzend hout en velours had hem meer bezwaard
dan ooit de bekrompenheid van een tent hem had
kunnen bezwaren. Maar Lina scheen er zich op haar
plaats in te voelen, en dat was hoofdzaak. Ze leek te
wachten op een woord van verbazing, en daarom zei
hij maar: „Wat een prachtige kamer!”

Nu zaten ze uit te rusten van de overvloedige maal-
tijd en Joseph strekte de lange benen ver de kamer
in, omdat hier niet één stoel hoog genoeg was om
zijn benen een aannemelijke houding te veroorloven;
de hogere stoelen stonden in de eetkamer rondom
de tafel, – hier, in de zitkamer, was op Josephs for-
maat niet gerekend.

„Hoe leven jullie daar?”

Joseph keek in de goedge oogen van zijn zwager,
die, door de uitgezakte wallen er onder, moe en oud
leken. Hij zag, dat hij hem wat goeds wilde aandoen
door zijn belangstelling, maar dat de inhoud van het
antwoord er niet zo erg op aan kwam. Terwijl hij
nog zocht naar een oplossing van de onmogelijke
taak, in korte woorden naar waarheid te zeggen hoe
ze daar leefden, kwam Sander hem te hulp met de
aanvullende vraag:

„Waar leven jullie eigenlijk van?”

„Van landbouw en veeteelt,” zei Joseph vlot, op-

gelucht als een kandidaat door een nader-verklarende vraag van de examinerator.

„Ik bedoel: jij, als dokter.”

„Ik behandel de zieken, en als er niet extra veel zieken zijn melk ik de koeien.”

„Dan kan het toch nooit een grote praktijk zijn,” zei Sander, de onderkin teruggetrokken tegen de boord, als in verwijt.

„De laatste jaren zijn we gelukkig nogal gezond.”

„Brengt zo’n praktijk dan genoeg op om van te leven?”

Joseph dacht: „we spreken in Chinees en Deens; ik moet trachten, me te vertalen,” – en met jongensachtige ernst zette hij uiteen, dat de gemeenschap kon leven, – soms meer, soms minder, – van wat alle handen samen verwierven.

„Maar zo kun je er toch nooit op vooruit gaan,” zei Sander, met een onbewust gebaar naar de omringende weelde.

„Toch wel,” zei Joseph. „De getrouwde paren wonen bijvoorbeeld al allemaal in een huis of een houten hut, en eerst woonden we in tenten.”

Sander legde joviaal een hand op Josephs gestrekte been.

„Als jij er maar tevreden mee bent,” trachtte hij hem te begrijpen. „We leven in een vrij land, hè?”

Maar zo heel vrij was dat land waarin ze leefden toch niet, want toen Lina bij hen kwam zitten, kwam

ze al gauw te praten over de sociale verplichtingen, die hun positie meebracht. Een paar maal kwam de uitdrukking te voorschijn „je kunt dan niet achterblijven”, en in stilte nam Joseph zich voor, een bedevaart te maken naar het marktplaatsje in het kleine provinciestadje, naar het smalle winkelhuis, waar ze wél konden achterblijven en waar ze geen sociale verplichtingen hadden gekend.

In de loop van de avond kwam hun oudste zoon thuis; hun dochter was een half jaar geleden getrouwd, – heel goed getrouwd, – en woonde in een andere stad. „Ja, kleine kinderen worden groot,” had Lina gezegd, toen ze van haar twintigjarige getrouwde dochter vertelde.

Joseph keek verrast in het fijne, iets gevoelige gezicht van de jonge man. Er was iets heel verwants in hem, en de jongen scheen dat ook in Joseph te zien, want de blik, die ze wisselden, was meer dan een blik van kennismaking, – het was een blik van herkenning. Misschien herinnerde hij zich hem van vroeger; hij was immers al negen jaar geweest toen ze weg gingen, – een gewone schooljongen van negen jaar.

„Herinner je je mij?”

„Vaag. Maar ik heb later veel gelezen over de oplossing, die jullie daar gevonden hebt.”

Het was zó verrassend, in deze omgeving over zijn zelfgekozen leven te horen spreken als over een oplossing, dat hij de hand uitstak en met zijn lange,

sterke vingers, de slanke hand van de jonge man omgreep.

„Zie je het als een oplossing?”

„Tenminste als een poging ertoe.”

„Een oplossing waarvan?” vroeg zijn moeder.

„Van veel, wat we hier als vanzelfsprekend laten verder gaan en wat fout is, moeder.”

„Mij zoon heeft ideeën,” trachtte Sander in scherts de richting van het gesprek te veranderen, en het lukte hem, want al gauw verontschuldigde de jongen zich en trok zich in zijn kamer terug.

„We hebben moeilijkheden met hem,” fluisterde Lina, hem nakijkend.

„Dàt begrijp ik,” liet Joseph zich ontvallen.

„Hij is een lieve jongen,” verdedigde dadelijk de moeder, Josephs begrip verkeerd vattend.

„Ja,” zei Joseph met veel klem.

Het werd nu een vertrouwelijk gesprek tussen Lina en Joseph; Sander had een avondblad opgenomen en verdiepte er zich in.

„Er is een meisje, en we zijn het er niet mee eens.”

„Als hijzelf het er maar mee eens is.”

„Hè, wees nu ernstig. Je kunt als ouders toch maar niet èlk meisje aanvaarden, waar je kind verliefd op wordt!”

„Waarom niet?”

„Wel,” – ze spreidde de beringde handen met een machteloos gebaar uit, – „er zijn toch grenzen. Hij,

in zijn positie, mag toch wel aanspraak maken op een ander soort meisje.”

„In zijn positie?”

„Ja. Dit.” Ze wees op de kamer. „Ik bedoel...”

„Is het meisje slecht?”

„Godbewaar, nee. Maar... ze is gewoon maar typiste in onze zaak. Hij had toch wel wat anders kunnen krijgen dan dat!”

Joseph was er even stil van. Wat was dat toch: in zijn positie? Straks had hij al gehoord van sociale verplichtingen in hun positie. Raakten mensen zó hopeloos gekluisterd als ze niet verder keken dan vandaag? Wat hadden zij het dan goed, hij en Dina en de kinderen. Maar deze jongen moest het ook goed hebben.

„Ik begrijp je niet,” zei hij langzaam. „Heeft hij door zijn positie niet het recht van ieder jong mens: te kiezen en gelukkig te worden? Wat ben je ver van huis geraakt, Lina.”

Lina's mond, die zijn vroegere bloeiende vorm verloren had door te veel welvaart, beefde. Toch hield ze vol:

„Maar we zijn toch verplicht...”

„Wat zijn jullie véél verplicht! Is er nog wel iets, dat je zelf besluit en kiest? Staat je plicht je nog wel toe, je jongen geluk toe te wensen?”

„Maar het *is* voor zijn geluk!”

„Dat weet je wel beter.”

Ook zij spraken Chinees en Deens; toch vermoedde hij bij haar een echo van een vroegere gemeenschappelijke taal, die ze bij hun ouders thuis hadden horen spreken en denken, en dat gaf hem de energie tot zijn vertaal-pogingen. Misschien bleef er tòch nog iets van die taal hangen in de soepele, zware gordijnen, in de vacht van het dikke tapijt. . .

Die avond, toen hij zich uitstreckte in het brede, zachte bed van de logeerkamer, zegende hij het lot, dat hem en de zijnen had bevrijd van welstandsverplichtingen. Eigenlijk zegende hij in het lot zichzelf, want hij wist heel goed, dat hij zichzelf had bevrijd.

Zachte zijden koorden waren het, die hij had doorsneden toen hij zijn eigen weg koos; zo zacht als ze waren, konden ze iemand toch belemmeren in iedere beweging. Handen en voeten waren er mee gebonden en ongemerkt kropen ze in de loop van een leven op, omhoog naar de hals, tot ze, fraai en zijg, als een strop het laatste beetje leven verstikten. Arme Lina... Maar hun jongen zou het zo ver niet laten komen, voor hem zou een dag komen, een beslissende dag, waarop hij de koorden zou doorsnijden, – hoe, en met wat voor mes, dat kwam er niet op aan. Hij had hem herkend, bij de eerste ontmoeting, als één, die de koorden als boeien bleef zien en niet als begeerlijke sieraden.

Daarom was hij niet verbaasd, weken later, – hij

woonde toen al op een kamer in Utrecht en bezocht de veeartsenijschool met grote regelmaat en intensiteit, – toen op zondagmorgen diezelfde jongen uit een auto stapte en bij hem aanbelde. Hij was samen met een klein, mager, donker meisje, dat hij dadelijk naar voren schoof met de woorden: „Dit is Betty, mijn meisje. Ik heb haar meegebracht om u te ontmoeten.”

Joseph voelde het als een eer, dat Andries dit meisje zonder nadere aankondiging bij hem binnen had gevoerd. Dus dit was het meisje, dat door Lina onder de categorie „moeilijkheden” werd gerangschikt: een ernstig, beslist gezichtje, – een beslistheid, die uitgedrukt werd door de jonge, gave mond en de open blik, en geaccentueerd door de omlijning van het gezicht door kortgeknipt glad-glanzend zwart haar. Ja: in de omgeving van Andries’ ouderlijk huis mocht ze inderdaad als „moeilijkheid” gerekend worden, want nooit zou ze zich onderwerpen aan de reeks van verplichtingen, die dat huis aan zijn bewoners oplegde.

Ze was stil, zonder verlegenheid; een rust-verspreidende stilte. De beide jonge mensen voelden zich thuis in de toch zo onpersoonlijke gemeubileerde huurkamer; omdat ze bij Andries’ ouders geen thuiskomst hadden en het meisje zelf geen ander thuis had dan een met een ander werkend meisje gedeelde kamer, was het een ongekend gevoel, ergens thuis te

188

zijn. Ze waren eigenlijk erg arm, deze heemloze kinderen, ondanks de auto die hen bracht waarheen ze wilden.

Zoals Joseph vroeger, in zijn studententijd, onbewust heersend had bepaald waar degene, die met hem samen wou zijn, heen moest trekken op tochten, die hij zich had voorgenomen te maken, zo besloot hij nu plotseling:

„Weet je, waar je auto ons vandaag heen moet brengen? Naar het huis van mijn vader en moeder, – van jouw grootouders. Hoe lang zal dat rijden zijn?”

De jongen kon nauwelijks de plotselinge gedachtenzwaai volgen. Hij herinnerde zich heel goed het smalle huis op de markt, – vijftien jaar was hij geweest toen zijn grootvader stierf, en bij zijn grootmoeder in haar eenzaamheid, die ze zelf had begeerd, was hij ook nog een keer geweest, – maar dat leek in niets op een eigen tocht in een zelfbestuurde auto naar een huis, waar geen van de beide oude mensen, wier beeld aan 't vervagen was, meer leefde. Hoe lang het rijden zou zijn? Niet zo heel lang van hier uit, misschien een uur, anderhalf. Maar zijn gezicht drukte een vraag uit, die door Joseph werd verstaan.

„Het spaart me veel uitleggen, als ik jullie meeneem naar het huis, waar de grondslag is gelegd van dat, wat jij in me zoekt.”

Wat zocht hij in zijn oom, vroeg de jongen zich af. Een wijzende hand in de richting van de vrijheid. –

Ja, als hij, achter het stuur gezeten, maar uiteindelijk gedirigeerd door de man die de weg wist, zijn auto in die richting kon laten rijden, dan wilde hij graag de tocht ondernemen.

Ze spraken weinig onderweg. Toen ze het stadje naderden, was ieder ding voor Joseph zó vertrouwd en zó vreemd en veranderd tegelijk, dat hij helemaal het gesprek met de twee jonge mensen op de voorbank stopzette. Andries vroeg niet naar de weg in het stadje; met half dichtgeknepen ogen, terug turend in de herinnering van zeven jaar geleden, wist hij zonder vragen. Rondom het marktplain reed hij, en het eerste wat hij, kinderlijk teleurgesteld, zei toen de remmen voor het smalle huis knarsten, was:

„Er zijn geen lappen meer achter het venster.”

Nee: er lagen brons-gekleurde appels achter het venster, en een paar witte en rode kolen. De gordijnen waren, ondanks de zondag, niet neergelaten, ook niet het kleine rolgordijn achter de ruit van de winkel deur. Daarom kon Joseph de deur openen: een opgetrokken gordijn betekende een open winkel.

Zijn stem was wat hees, toen hij, als een gewoonte-reflex, „volk!” riep. Hij moest zich even bezinnen om niet het bebrilde, wijze gezicht van zijn vader of het zachte, smalle gezicht van zijn moeder te verwachten, om niet teleurgesteld te zijn toen uit de huiskamer deur een vrouwefiguur te voorschijn kwam die niet zijn moeder was.

„Ik wou graag drie goudreinetten kopen,” zei hij tegen de al wat oude vrouw. „De grootste die er zijn.”

De vrouw keek hem oplettend aan eer ze van achter het venster de drie grootste goudreinetten uitzocht. Toen ze ze in een grauwe zak deed, bleef ze Joseph aankijken, en terwijl Joseph zijn kleingeld bijeenzocht, vroeg ze opeens:

„Ben jij niet die jongen van Prager, die toen dokter is geworden?”

De beide jonge mensen keken elkaar aan met een lach om „die jongen van Prager”, maar Joseph knikte en vroeg verrast:

„Ja, – heb je mijn vader en moeder dan gekend?”

„De lappenjood? Wie heeft hem niet gekend? Die zou nog liever de toppen van zijn vingers afgeknipt hebben dan dat hij een centimeter te weinig zou afknippen voor zijn klanten. Dat waren beste mensen, en het kwam hun toe, dat hun zoon zo goed kon leren.”

„Ik heb deze twee hierheen gebracht om hen het oude huis te laten zien,” zei Joseph. „Hij is een zoon van mijn zuster Lina.”

„Die het zo ver geschopt hebben met de zaak?” vroeg de vrouw. „Och, och.”

Toen begon ze over zichzelf te vertellen: dat de kinderen in dit huis waren gekomen toen de oude vrouw dood was en dat ze een groentewinkel begonnen waren.

„D'r zit zegen in dit huis,” zei ze, „want het gaat

ze goed. Ze zijn nu met de kleintjes uit wandelen voor hun zondagmiddag en ik pas op de winkel. Och, och, wat een toeval dat ik net hier ben.”

Joseph had elk van zijn tochtgenoten een appel in de hand gedrukt en had zelf de tanden in zijn goudreinet gezet. Hier in huis moest hij een appel eten, een ongeschilde appel begerig opeten, zoals hij dat als jongen had gedaan. De twee anderen deden het hem na, zonder een andere smaak te proeven dan de geurige smaak van de appel zelf; de smaak van een vervaagd verleden ontbrak hun.

„Ik zou zo graag de huiskamer terugzien,” zei Joseph, nederig als een bedelaar.

„Gerust,” zei de vrouw. „Hij is keurig aan kant.”

De meubels alleen waren anders, maar de vensterruitjes en het plaatsje waren dezelfde gebleven. De twee bleven bij de deur staan, maar Joseph wrong zich tussen stoelen en kachel door en drukte zijn voorhoofd tegen de ruitjes. Het was misschien niet goed, dacht hij, herinneringen uit hun slaap wakker te roepen, maar deze kinderen hadden het nodig, – en hijzelf ook, bekende hij zich.

Het was een kwartier later, toen ze van de vrouw en het huis al afscheid hadden genomen en de auto door de oude straatjes zijn weg zocht naar de buitenwereld, – dat Joseph zich voorover boog naar de twee op de voorbank.

„Heb jullie die ramen met de kleine ruitjes gezien?”

Voor die ruitjes stond mijn vader, toen ik hun beiden verteld had, dat ik mijn goed bestaan afbrak om naar Palestina te gaan. Bedenk wel: voor hen was mijn welslagen in mijn beroep een bekroning geweest; ze hadden me laten studeren, toen het voor hen nog een groot offer was. Wel, – tegen die ruitjes aan heeft mijn vader het verwerkt. Toen hij klaar was, keerde hij zich naar de kamer toe, – de kamer, die ik jullie heb willen laten zien, – en zei: ‘Dat ik dit beleven mag!’ Dat was het enige belangrijke voor hem: dat hij beleven mocht, dat zijn jongen de tempel hielp herbouwen, – want hij bleef erbij, dat dit het begin was van de tempelbouw, omdat zonder terugkerende mensen de terugkeer tot de ziel van het land niet mogelijk was. Ja, – dat was het enige belangrijke voor je grootvader; al het andere kwam er niet op aan. – Als jullie zult hebben uitgevonden, wat het enige belangrijke voor jullie is, komt al het andere er ook niet op aan. De kunst is, uit te vinden wat het enige belangrijke voor je is; dan komt de onaantastbaarheid voor al het andere vanzelf.”

Het meisje wendde zich achterom naar Joseph.

„We zijn bezig, het uit te vinden. Anders waren we vanmorgen niet naar u toe gekomen.”

Over de rugleuning van haar zitplaats heen zoende hij haar op de wang. Haar blozen was het antwoord voor hen beiden.

*

Soms leek het Joseph, alsof hij uit het hiernamaals terug gekomen was in een wereld, die eens de zijne was geweest, – of in elk geval zagen de anderen hem zo, die hem ontmoetten en hem afgeschreven hadden. Ze wisten niet goed weg met hem, ontdekte hij met vermaak; hij wist beter weg met het door hem afgeschreven leven, omdat hijzelf zijn levensgang in de tussenliggende jaren had meegemaakt terwijl de anderen hem, met levensgang en al, hadden overgeslagen. Dikwijls was het niet meer dan een belangwekkend experiment, de reactie van zijn tegenspelers waar te nemen, – soms was het een vreugde, enkele gezichten weer te zien.

Op zijn weg naar het werk ontmoette hij vaak een gezicht, dat herinneringen bij hem deed schemeren, maar de herinneringen waren te vaag om op de man af te durven vragen, wie de ander was. Tot de ander hem een keer staande hield en vroeg of hij arts was en in welk jaar aan welke universiteit hij had afgestudeerd. Toen lachte de ander en zei:

„Dan ben je Prager. Wij zijn jaargenoten.”

Opeens daagde het bij Joseph dat deze man met het bijna kale hoofd eens wilde lokken had gehad, die met behulp van een strikdas hem een aureool van kunstenaarschap hadden gegeven. Hij herinnerde zich, dat zijn mede-student de medicijnen had gecombineerd met de fraaie letteren en zijn eerste vraag was:

„O, Spronk, ben je arts of dichter geworden?”

Geworden, – ieder, die je in je studententijd had gekend, was iets geworden; je werd weer helemaal jong, als je een ander vroeg, wat hij geworden was.

„Vrouwenarts. Alleen maar vrouwenarts. Dat met die gedichten is later overgebeterd.”

Ze lachten er samen om; zo kon je lachen om iets, dat vroeger geen scherts kon lijden. Zo vielen je haren uit, samen met je poëtische aspiraties, en om beide kon je lachen, – en dan kon je een soort vriendschap voor elkaar gaan voelen, terwijl je elkaar tussen de andere studenten nauwelijks had gekend, – een vriendschap, die alleen zijn oorzaak vond in een jaartal: het jaar van afstuderen.

Sindsdien kwam Joseph hem af en toe bezoeken in zijn rijke huis, en ze vertelden elkaar van die tussentijd, waarin haren grijs werden of uitvielen, waarin studentenwijsheid was toegepast en uitgebreid, waarin gezinnen waren gesticht en opgegroeid, en waarin de één tastbaar succes had gehad en de ander eigenlijk helemaal niet.

Eens vroeg Spronk:

„Was jij niet bevriend met die jurist, Keuning?”

Joseph moest zich even bezinnen, zei toen:

„Bevriend . . . nou ja, hij trok er af en toe met mij op uit. Ik heb eigenlijk nooit begrepen waarom. We liepen erg uiteen.”

„Ja, ik herinner me, dat niemand het ooit begreep. Je zult wel de enige geweest zijn, wiens vriendschap

hij zocht zonder een uitgestippeld doel. – Weet je, dat hij benoemd is tot gezant in Bern? Hij houdt zondag afscheidsreceptie. Ik zou zin hebben om je bij hem te vertonen, – waarachtig, daar zou ik zin in hebben!”

„De vraag is, of ik er zin in heb!”

Zin of geen zin, – Spronk beschreef, met opvlammende dichterlijkheid, zó aantrekkelijk de combinatie van Prager-uit-de-koestal en de officiële gezantenreceptie in Den Haag, dat Joseph zwichtte. Eén laatste ontsnapingsmogelijkheid viel hem echter in.

„Ik heb er geen kleren voor.”

„Ik zou je graag in je colbertje binnenvoeren,” zei Spronk, „maar dat wil ik jou noch Keuning aandoen. Het zou ernstige gevolgen kunnen hebben.”

„Dus dan zien we er van af,” zei Joseph verheugd.

„Waarachtig niet! Weet je niet, dat mijn zoon de student over een gekleed pak beschikt en net zo lang en mager is als jij?”

Er was geen ontkomen aan. Met het gevoel of hij aan een maskerade deelnam, – en dat gevoel had hij in het teruggevonden Holland meer dan eens, – stak hij zich die zondag in overhemd en pak van de student Spronk en reed in de auto van de vader Spronk naar Den Haag, nog vaag protesterend dat hij zich zo ver had laten krijgen. Eer hij voor de brede trappen van het patriciërshuis uitstapte, zei hij gemelijk:

„Mijn hemd is waarachtig het enige wat ik van mezelf aan heb!”

En met deze uitspraak betrad hij de treden, die naar de diplomatieke wereld leidden.

Toen hij zijn naam in het gastenboek moest schrijven, vroeg hij hulpeloos aan Spronk, of hij uit Utrecht of uit Palestina kwam.

„Uit Palestina, ezel,” siste Spronk; „ik schrijf toch ook niet ‘Zandvoort’ als ik daar toevallig in de zomervakantie logeer?”

En zo kwam het, dat de gezette heer in livrei, die bij de brede deuren van de ontvangzaal over het ceremonieel waakte, met luider stemme aankondigde:

„Dr. Spronk, Utrecht. Dr. Prager, Palestina.”

Palestina was geen gewoon woord in deze zaal, en vele gezichten wendden zich tot de binnenkomenden. Joseph voelde zich langer en magerder dan ooit, voelde de staarten van zijn geklede jas tegen zijn benen slaan en dacht met heimwee aan het krukje onder de volle uiers van Roechama, Cleopatra en al zijn vertrouwde koeien.

De nieuwbenoemde gezant wendde een rozig en zeer glad geschoren gezicht, waarin duidelijk herinnering daagde, tot Joseph. Met meer belangstelling dan eigenlijk geoorloofd was voor een jubilaris, die zijn aandacht over alle gasten gelijkelijk moest verdelen en dat ook meesterlijk deed, keek hij naar Joseph op en zei:

„Wat stel ik dit buitengewóón op prijs!”

Hij stelde hem aan zijn nog mooie, elegante vrouw

voor en Joseph, gelukwensen uitsprekend en vragen beantwoordend, moest weer aan het hiernamaals denken, waaruit hij blijkbaar terug was gekeerd. De stroom van handen-drukkende gasten kon Keuning niet verhinderen, Joseph nog toe te fluisteren:

„Ik *moet* u vóór mijn vertrek nog persoonlijk ontmoeten, Dr. Prager!”

Joseph herkende iets van de verbaasd-speurende medestudent, die tot hem trachtte door te dringen en toch eigenlijk buiten bleef staan. Dezelfde verwondering over wat-hij-toch-bij-hem-zocht deed hem terzijde blijven staan wachten, tot hij een afspraak voor een persoonlijke ontmoeting met Keuning kon maken.

In een kleine pauze wenkte Keuning hem naar zich toe en vroeg hem, of hij hem zijn auto mocht sturen om hem hierheen te halen; als zijn tijd in deze dagen niet zo overbezet was geweest, zou hij hem zelf hebben opgezocht, „... al zijn de tijden voorbij, dat u me mee op uw tochten kon nemen.”

Joseph verbaasde zich, hoe deze onbelangrijke dingen in zijn herinnering waren blijven hangen. Hij wist niet, dat een arm man de nummers van zijn bankbiljetten uit het hoofd kent omdat het er maar zo weinig zijn, en een rijk man ze onmogelijk uit het hoofd kan leren. Voor Keuning waren dit de enige tochten in de natuur geweest met iemand, die niets anders bedoelde dan de natuur zelf, – en die paar tochten kende hij uit het hoofd.

Zo kwam Joseph dan na twee dagen in het patriciërshuis terug, – deze keer in zijn eigen kleren.

Het was niet „u” meer, – het was „je”. Met de vlotheid van iemand, die gewend is aan conferenties, stelde hij Joseph zijn vragen: vragen naar gebeurtenissen en motieven, naar realiteit en streven. Met de onbelemmerheid, die toch nog een rest was van de gezamenlijke studententijd, antwoordde Joseph: zonder verklaring of aanbeveling, directe antwoorden op directe vragen. Keuning mocht dan al door ambities gedreven worden en door eerezucht van zuivere doelstelling afgeleid, – hij was ook in hoge mate intelligent, en zijn eigen korte vragen en Josephs even korte antwoorden tekenden in rake lijnen het beeld, dat hij gevraagd had te mogen vormen.

Het was aan het eind van dit ernstige vraag-en-antwoord-spel, dat Keuning, opkijkend van zijn vingers die sigarenas wegdrukten, tot Joseph zei:

„Ik benijd je, Prager. Ik mag dan al bereikt hebben wat ik wilde, – jij hebt meer bereikt. Jij leeft, en ik word geleefd.”

„Ik leef, omdat ik alles heb ingezet: mijn leven en dat van mijn vrouw en kinderen. Kwestie van belegging.”

„Belegging – à fonds perdu?” vroeg Keuning, gespannen.

„Ik weet, dat het *niet* perdu is.”

Keunings mond wilde een vraag vormen, en Jo-

seph wist welke: „*hoe* weet je het?” Maar de vraag werd niet uitgesproken, omdat ergens vandaan, uit het onbewuste, blijkbaar het antwoord was gekomen.

„Ik ook,” zei Keuning. „Het is niet perdu. God mag weten waarom, maar ik weet, dat je goed belegd hebt.”

HOOFDSTUK XII

Ondanks de toepassing van de door Joseph opgedane kennis ging het de eerste jaren in de koestal nog niet zo heel glad. Er stierven kleine moeders bij het baren van haar grote kalveren, – er stierven grote kalveren bij het geboren worden uit hun kleine moeders, – er stierven geïmporteerde stieren en koeien omdat ze het klimaat niet konden verdragen, – maar het merendeel bleef in leven en vormde een gezonde generatie, die de melkstand van de kibboets met een ruk omhoog bracht. De in Nederland bestede nalatenschap van Dina's vader droeg rijker en verderreikende vruchten dan deze koopman zich zelf had durven dromen.

Het zielen aantal in de gemeenschap breidde zich uit; kinderen werden geboren en nieuwe jonge leden kwamen van buitenaf. Joseph moest zich meer en meer van de koestal terugtrekken en zich op zijn artsentaak concentreren, enkele korte heel gezonde perioden daargelaten. De weg naar de stad was beter berijdbaar dan in zijn beginjaren, en daardoor konden alle kraamvrouwen intijds de stad bereiken, al bleef het, vooral in de nacht, altijd een onveilige onderneming: ondanks persoonlijke vriendschappen

met Arabieren uit de omgeving, waren er in het hele land telkens opvlammingen van vijandigheid, – overvallen hier en daar, ongeordend blijkbaar en zonder systeem, maar daardoor des te gevaarlijker en moeilijker tegemoet te treden. De herinnering aan de algemene overvallen, zeven jaar geleden, lagen nog in het geheugen en daarom ging niemand ongewapend van plaats naar plaats. Toch bereikten bijna altijd de kraamvrouwen, ook in de nacht, ongedeerd het hospitaal; leek het te spannend in de omgeving dan werden ze wat eerder naar de stad gereden, als er van een begin nog nauwelijks sprake was, – tot grote spijt van Joseph, die het leiden van een bevalling nog altijd als zijn beste werk beschouwde en zich in de loop van al die jaren nog niet tegen de ontroering verhard had, die nieuwe levens in hem wekten.

Het was op één van zijn avond-sprekuren, in de vroege zomer, die toch al heet genoeg was en wiens hitte ook in de avond niet afliet, dat een jong meisje, twee jaar geleden als achttienjarige tot hen gekomen, zich tot hem wendde met dat onmiskenbare gebaar van alleen-willen-zijn, dat door hem en door zijn helper altijd met een onderlinge blik van verstandhouding werd verstaan: zonder een woord ging de helper de kleine hut uit, die als polikliniek diende.

Het meisje zag er slecht uit, met schaduwen onder de grote grijze ogen en een bleekheid, die niet alleen van de afmattende dagtaak in de zomerhitte kon

komen. Haar korte blonde haar was dof en weinig verzorgd, en Joseph herinnerde zich ditzelfde meisje toen ze nieuw gekomen was: ogen vol verwachting, het kinderlijk-ronde gezicht omgeven door korte glanzend-gouden krullen. Hier werden de vrouwen mager, van hitte en arbeid, en de gezichten werden hoekig en verweerd, – maar bij dit kind was er meer dan de gewone verandering.

„Ik wil onderzocht worden,” zei ze, met korte directheid: „ik denk dat ik zwanger ben en ik wil weten of het zo is.”

Hij stelde zijn vragen en onderzocht haar en bevestigde, dat het zo was; ze moest in de tweede maand zijn, zei hij, en ze knikte: dat geloofde zij ook.

„Ik wil graag dat je het wegneemt, of dat je me zegt, wat ik er tegen kan doen.”

„Nee,” zei Joseph, „ik werk in dienst van het leven en niet in dienst van de vernietiging van het leven.”

Ze keek hem vol aan.

„Ik wil dit kind niet. Ik wil me niet binden, – aan niemand.”

„Bedoel je: niet aan dit kind, of niet aan de vader van dit kind?”

Ze knipperde met de ogen als tegen een te fel licht.

„Ik wil niet door dit kind aan de vader van dit kind gebonden zijn op een manier, waarop ik aan niemand gebonden wil zijn.”

Joseph dacht: „ze houdt van de vader van het kind,” en zei:

„Denk nu niet aan de gebondenheid, die je niet wilt. Denk aan het kind zelf. Het is welkom, – het is ons allen welkom.”

Ze lachte kort.

„Dat zou je niet zeggen, als je eerst gevraagd had wie de vader is.”

„Het kind is welkom,” herhaalde Joseph. „Zoals ieder kind. Jij was ons welkom, twee jaar geleden, omdat je een belofte was voor de toekomst. Dat is je kind ook.”

„Waarom vraag je niet, wie de vader is?”

„Omdat we het nu over het kind hebben, waar jij je van wou ontdoen. De vraag van de vader komt later; eerst moet je begrijpen, waarom ik wil, dat je dit kind ter wereld brengt.”

Ze wachtte even, voorover gebogen als voor een aanval op een vijand. Toen hief ze het hoofd op, keek hem met uitdagende ogen aan, en zei schor:

„Michaël is de vader. Het is je kleinkind.”

Ze zag, met wrang genoegen, dat hij even met de ogen knipperde. Het bleef een ogenblik stil. Toen hoorde ze hem herhalen, stil en langzaam en kop-pig:

„Het kind is welkom.”

Ze begon opeens te huilen, als een boos kind.

„Waarom vraág je niets? Waarom vraag je niet,

waarom we niet getrouwd zijn of niet trouwen? Interesseert het je soms niet?"

Hij nam haar hand van voor haar gezicht weg en zei:

„Moet ik vragen, om je de dingen te laten vertellen, die je vertellen wilt? Eerst moet ik immers jou zeggen wat je allereerst weten moest: dat het kind welkom is.”

„Ik wil niet trouwen! Nou weet je het.”

„Wil je niet met Michaël trouwen, omdat je niet van hem houdt?"

„Wie zegt, dat ik niet van hem houd?" vroeg ze kwaad. „Ik houd van hem, – ik houd verschrikkelijk van hem! Anders was het toch nooit zo ver gekomen? Maar ik wil niet trouwen, – met niemand, – omdat ik niet gebonden wil zijn, – aan niemand.”

Joseph zag, dat ze met haar hele hart verlangde, gebonden te zijn en dat ze zich daarom zo fel ertegen verweerde. Ze was bang voor gebondenheid, en als hij maar stil wachtte en niets vroeg, zou ze haar angst wel uitschreeuwen.

Ze liet plotseling haar boosheid van zich afvallen als een opperkleed en praatte zacht voor zich heen, alsof Joseph er niet bij was.

„Ik wil, dat het goed blijft tussen Michaël en mij en dat het niet bedorven wordt. Alle liefde wordt bedorven door gebondenheid. Ik heb het toch bij mijn vader en moeder zelf gezien.”

Zonder een woord wachtte Joseph. Ze verlangde nu zelf immers niet meer naar vragen, nu ze begonnen was, de steen van de bron af te wentelen.

„Ze wilden elkaar graag genoeg kwijt, maar ze waren gebonden, – door mij. Ze hebben elkaars leven bedorven. Ze moeten toch ook vroeger van elkaar gehouden hebben, anders was het zo ver niet gekomen dat ze mij op de wereld hebben gezet.”

De naïeveteit van dit zelfstandige, radicale kind roerde hem. Omdat *zij* het zonder liefde niet zo ver zou laten komen, geloofde ze erin, dat elk kind door liefde verwekt werd. Maar hij zei het haar niet.

„Daarom wil ik niet trouwen, – omdat ik gezien heb hoe het alles bederft. En tussen Michaël en mij mag niets bedorven worden. En als hij me maar het kind voor mezelf wou laten houden, – maar hij gelooft erin, dat we het samen kunnen hebben: man, vrouw en kind. Een gezin. Daar gelooft hij in. Zo onwetend heb jij hem gelaten.”

Nu lachte Joseph, een onhoorbare lach, die alleen in zijn ogen zichtbaar was. Ze keek hem aan, verbaasd.

„Waar lach je om?”

„Omdat jij de onwetende bent en niet hij. Hij weet, dat er een gebondenheid bestaat voor het hele leven, die de liefde uit de jeugd groter en groter doet worden. En in het beeld van die gebondenheid past het kind. Jouw kind.”

Hij zag, dat zij hem niet geloofde. Zo had ze ook Michaël nooit willen geloven, in haar gierige angst om niet te verliezen wat ze had: een liefde, die ze koppig bleef vergelijken met de ellende van haar ouders.

„Je praat over dingen die niet bestaan,” hield ze vol, maar er was een weifelende klank in haar stem. Hij wist, dat hij bezig was te winnen.

„Waarom heeft Michaël je ook nooit mee naar ons gebracht,” verweet hij zijn afwezige jongen. „Je had dan al lang geloofd, dat die dingen bestaan.”

„Hij wou wel. Ik wou niet. Het zou toch maar op trouwen uitdraaien als we . . . als ik ook met jullie te maken had. – En nu heb ik tòch met je te maken, omdat je de dokter bent.”

„Spijt je dat zo?” vroeg hij, half schertsend.

„Natuurlijk spijt het me, – en het is voor niets geweest ook, omdat je me niet wilt helpen.”

„Ik wil je verschrikkelijk graag helpen, – om het kind verder te dragen, en als het zo ver is, om het op de wereld te helpen. Mijn kleinkind! Dina's kleinkind! Maar ze zullen het wel niet toestaan, – je zult wel in het ziekenhuis moeten bevallen.”

„Niet in 't ziekenhuis en niet bij jou! Als je me niet wilt helpen, – wel, wat zou je zeggen, als ik het op m'n eigen gelegenheid liet wegnemen?”

„Ik zou niets zèggen, – ik zou iets doen. Je bent minderjarig, en als vader zou ik het recht hebben, je te sláán.”

„Je bènt mijn vader niet!” riep ze hees.

Hij nam opeens haar kleumig gezichtje tussen zijn handen en zei: „Jawel.”

Over zijn handen heen drupten haar tranen.

*

Hij zorgde die avond bij de ledenvergadering naast Michaël te komen zitten. De vergadering was niet belangrijk, en al gauw fluisterde hij Michaël toe:

„Kunnen we niet weggkomen van hier? Ik wou je spreken.”

Michaël was zó gauw bereid, dat Joseph begreep, dat ook hij op een kans om hem te spreken had gewacht. Ze verdwenen tussen twee gedachtenwisselingen, die nog lang dreigden te duren, en buiten de eetzaal liepen ze zwijgend in de richting van het grote hek. Buiten het eigen terrein zei Joseph:

„Tamar is vandaag bij me geweest.”

„Ik heb haar gestuurd,” zei Michaël kort. „Ik heb haar nooit eerder naar je toe kunnen krijgen.”

„Je weet wat ze van me wilde?”

„Ja.”

„Jij wilt het kind behouden, hè?”

„Ja. Ik had gehoopt, dat een kind haar over haar angst voor gebondenheid heen zou helpen, – maar dat is niet zo geweest.”

„Jawel. Ze verweert zich nog, maar tegen beter

weten in. Ze houdt zó veel van je, dat ze alleen maar bang is je te verliezen, en in een huwelijk vreest ze je te verliezen. Hoe staat het met jou?”

Michaël bleef staan. In het maanlicht zag Joseph, die naar hem op moest kijken, de glimlach, die hem zijn jongensgezicht terug gaf.

„Dat weet je wel, vader.”

En na een kort zwijgen:

„Ik wil, dat het zo is als bij moeder en jou.”

Joseph knikte.

„Zo wordt het ook.”

*

Ze gingen geloven, alle vier, dat het zo zou worden als bij Dina en Joseph. Tamar, met een roerend opgehouden schijn van toevalligheid, ontmoette Dina vaak in het werk en moest soms in 't voorbijgaan hun kamer binnenlopen. Over de toekomst werd niet gepraat, noch over de zwangerschap; ze onderging alleen de ongezegde dingen, waarvan de ruimte in Dina's en Josephs kamer vervuld was. Toen de tijd van lichamelijk onbehagen voorbij ging, kwam er weer meer kleur in Tamars gezichtje en meer glans in haar ogen.

Michaël was de weerspiegeling van wat er in Tamar veranderde. Ontheven van wat hem met zorg had vervuld, kwam hij vrij voor de vragen der ande-

ren, die antwoord behoeften, – kwam hij vrij voor zijn werk, zoals hij er nog niet eerder vrij voor was geweest, – kwam hij vrij voor vreugde, zoals hij die nog niet eerder had gevoeld. Ze kregen hem terug, de gemeenschap en Joseph en Dina, want hij kreeg zichzelf terug. Omdat Joseph en Dina hun Chaia nooit kwijt waren geweest, kenden ze bij haar ook niet de vreugde van het weervinden; bij Chaia ontplooidde zich alles zonder schokken, alsof het leven voor haar ontrold werd, – ook de gezonde, heel jonge liefde voor en met de kameraad, die naar haar toe was gegroeid zoals zij naar hem. Bij Michaël en Tamar was de dageraad van een geluk, waar Tamar niet aan geloofd had en waar Michaël om had gevochten, bekoorlijk door de ongedachtheid ervan.

Ze trokken in één hutje, in afwachting van een huwelijk. In een gemeenschap, waar niet te grote waarde aan de officiële voltrekking werd gehecht, golden ze als getrouwd paar. Hij rekende niet meer onder de vrijgezellen, die voor hun eigen praktisch-huiselijke dingen moeten zorgen, maar onder de getrouwden: hij zorgde voor haar en zij voor hem. De kleine, dagelijkse daden en de intimiteit ervan werkten op Tamar in als de eerste regen op de gebarsten grond: het verzadigt nog niet, maar doet verzadiging vermoeden en tegemoet zien.

Langzaam groeide ook die onderstroom van zorg om het leven van de ander, die de straling van ieder

tweezaam geluk verdonkert en tegelijk intenser maakt. De zorg, dat het te goed is zó als het is, – dat het zo haast niet blijven kan.

Er was reden tot zorg, – niet om Tamar, die er in die zomer beter ging uitzien. Van buitenaf kwam de zorg. Want in het land vlamde opeens de kunstmatig aangewakkerde tegenstelling op tussen Arabieren en Joden. Primitieve fellachen, die als goede burens naast de Joden hadden geleefd, werden veranderd in woeste aanvallers; ze stonden open voor iedere leuze, die op het juiste ogenblik in hun oordeel-lege wezen werd gegoten. Het juiste ogenblik was dat, waarin de donkere, agressieve onderstroom naar een uitweg zocht, omdat hun weinig-bewogen, armelijke leven geen bevrediging bood. En dat juiste ogenblik werd begrepen door politieke leiders, die in een aanval op de Joodse nederzetteren hun ogenblikkelijk voordeel zagen.

Er kwamen berichten uit de oude gemeenten van vromen, die in hun vergeestelijkte weerloosheid een te makkelijk offer vormden: berichten van overval en moord, van bijna restloze vernietiging. De weerbare gemeenschappen zetten zich schrap: zij zouden niet als lammeren worden afgeslacht. In de ballingschap van Europa hadden de Joodse gemeenschappen de vervolgingen als natuurverschijnselen afgewacht, – in de oude steden van Palestina hadden ze deze gelatenheid voortgezet, – hier, in de jonge nederzettin-

gen, waar doelbewust het lot in handen was genomen, zou het anders zijn. Wachters waren er, jonge, koele wachters, en verdedigingswapenen waren er ook. De aanvallers wisten het en concentreerden hun aandacht op de weerlozen, – maar ze wisten het niet duidelijk genoeg.

Om beurten waakten ze over de nederzetting, de weerbare jongeren: in de wachttorens, – op het eigen terrein, – en daarbuiten. Er werden soms 's nachts schoten gehoord, en de thuisblijvenden, die de eigen naasten van de wachters waren, – en was dat eigenlijk niet de hele gemeenschap? – schrikten op bij de schoten, maar wenden toch langzamerhand aan de geluiden, die zo vanzelfsprekend werden als het huielen van de jakhalzen in de nacht.

Tamar wende er niet aan, – niet in de nachten, dat Michaël buiten in het donker over haar en haar ongeboren kind, over de andere vrouwen en haar ongeboren en geboren kinderen, over de slapende werkers waakte. Te hevig was ze gebonden, – zij, die niet gebonden had willen zijn, nooit en aan niemand. Ze wende er niet aan, en ze wilde er niet aan wennen: elk schot kon haar ontnemen, wat ze eindelijk gevonden had.

Toen was er, een donkere nacht, een schot, dat haar ontnam, wat ze eindelijk gevonden had.

*

Ze leken twee heel oude mensen, Joseph en Dina, zoals ze naast elkaar ineengedoken zaten en elkaar alleen de steun konden geven van lichamelijke nabijheid. Ze keken op in Chaia's verbijsterd gezicht, Chaia, die het hun had moeten zeggen en niet verder had gestameld dan „Michaël...”

Toen Chaia weggevlucht was, omdat ze hun niet anders te geven had dan haar jonge, gezonde aanwezigheid en de tranen, die over haar gezicht stroomden, bleven ze samen achter, dof, zonder woorden, zonder tranen. De genade van tranen wordt alleen gegeven, als de genade der verdoving heeft opgehouden, – wordt alleen gegeven aan de heel jonge mens, voor wie de in hemzelf besloten bron eerder te bereiken is. Ze droomden samen een boze droom, en wisten van elkaar, dat ze hetzelfde droomden, – en dat het waar was.

Tot in Joseph iets wakker werd, – misschien de arts, – misschien de vader.

„Ik moet Tamar zoeken.”

Het was het eerste woord, dat de muren van hun kamer hoorden na Chaia's bijna onhoorbare „Michaël...” Het kaatste vreemd tegen de lage zoldering, bereikte dan Dina, die knikte.

Het was in de vroege morgen; Chaia had hen nog in hun kamer getroffen vóór het werk, want de makers hadden hem in de ochtendschemering gevonden. Joseph trad naar buiten en ging naar de hut, die

sinds een maand hun hut was geweest: de woning van twee, die door het ongeboren kind een gezin vormden. Maar in de hut was Tamar niet.

Hij zocht niet in de nederzetting zelf. Zijn instinct dreef hem naar buiten, met zekerheid en haast. Er was geen angst in zijn bewegingen, alleen een grote snelheid, alsof hij zich naar een afgesproken ontmoetingspunt bewoog waar hij bijna het overeengekomen tijdstip zou verzuimen. Langs de Jordanoever liep hij scherp turend voort, tegen de stroomrichting in. Tot hij, in het platgebogen riet, een donkere plek zag. Hij wist, dat zij het was. Hij wist, dat hij op tijd het ontmoetingspunt had bereikt.

Hij trad van de weg af tot hij de ineengedoken figuur kon aanraken. Ze bewoog zich niet. Toen zei hij, duidelijk en doordringend ieder woord:

„Het is niet goed, wat je doen wilt.”

Er kwam een schorre lach ergens vandaan, – ver weg leek het, – en de nauwelijks verstaanbare woorden, die toch door hem werden opgevangen:

„Ik durf niet eens.”

„Kind,” zei hij, en zette zich naast haar tussen het riet. Ze begon opeens, bijtend op haar eigen vuist, droog te kreunen, – een zacht, gewond kermen, dat door geen tranen verlicht werd. Hij liet haar stil gaan, tegen zich aan, en als een dauw kwamen zijn eigen tranen, – om dit kind, – niet om Michaël.

Hij wist niet, hoeveel tijd er voorbij ging. Ze werd

stil en het leek of ze sliep. En in die slaap van het meisje naast hem wist hij te moeten doordringen met gedachten, die op dit ogenblik in hem geboren werden. Hij moest haar winnen voor het leven, zoals hij plotseling gewonnen was voor een leven, dat verder reikte dan zijn eigen pijn.

Hij begon te spreken, zacht en eentonig. Of ze het hoorde, wist hij niet; hij sprak tegen hen tweeën samen, en tegen Dina, die er niet was en die het toch zou weten, ieder woord ervan. Hij had het punt bereikt, waarop het eigen lot in onbelangrijkheid was weggezonden en de dag van vandaag vervaagde tegen de grootheid van wat volgde. Hij zag het eigen lijden als een zandkorrel in de lange kust, waar het lot van zijn volk tegen sloeg met eeuwige branding. Wat *nu* was, verdween tegen wat geweest was, duizenden jaren, en wat komen zou, in een scherp-afgetekende toekomst, waar hij zeker van was.

Het leidde ergens heen, al dit verdriet. De vernietiging van het leven van zijn jongen, die de geliefde, de onmisbare geliefde was van het kind naast hem, was kleiner dan de geboorte van wat later kwam. Hij kon opeens onderscheiden tussen klein en groot, tussen het ogenblik en de ketting van ogenblikken, die hem met de toekomst verbond. Het leidde naar iets goeds, en hij zag het met zó grote zekerheid, dat hij de woorden vond om die zekerheid te delen met het meisje, dat hij terug moest halen.

„Het zijn maar korte ogenblikken,” zei hij, „waarin we dat kunnen: de toekomst van het geheel belangrijker zien dan het eigen verdriet. We moeten zuinig zijn op die ogenblikken. We moeten ze opsparen, – want samen maken ze ons leven uit. Samen maken ze het leven uit van jou en je kind.”

Ze hief voor 't eerst haar gezicht op. Ze keek in de ruimte, alsof ze ergens op wachtte, – ergens naar luisterde: gespannen, aandachtig. Toen keerde ze zich naar Joseph toe.

„Vader,” zei ze, „het kind beweegt.”